पद्यभागः

SCERT TELANGANA

अनेन पाठ्यपुस्तकेन छात्रैः सम्पादनीयानि सामर्थ्यानि

1. भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

★ संस्कृतेन निबद्धानां सरलगद्यपद्यांशानां श्रवणावगमनसामर्थ्यम् ।

★ लघुनाटकानाम् अवगमन-कथनसामर्थ्यम् ।

★ काक्वादीनां विशेषस्वराणाम् अवगमनसामर्थ्यं व्यक्तीकरणसामर्थ्यञ्च ।

★ पाठ्यभागेषु संवर्णितानां पात्राणां स्वभावानां मनोभावानां च अवगमनसामर्थ्यम् ।

★ पाठशालासु विविधदिनोत्सवेषु स्वेच्छया आत्मविश्वासेन सम्भाषणपाटवम् ।

★ पठितम् अंशमधिकृत्य तार्किकचिन्तनस्य प्रश्नकरणस्य च सामर्थ्यम् ।

★ प्रतिमासं द्वित्राणां कथापुस्तकानां पत्रिकाणां च पठनम् ।

2. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मककार्यम्

★ कथावैज्ञानिककाल्पनिकादिविविधप्रक्रियाणां पठनम्, अवगमनं, स्वीयवाक्यैः व्यक्तीकरणं च ।

★ दत्तानां प्रश्नानां विश्लेषणात्मकसमाधानलेखनम् ।

★ अपरिचितान् अंशान् पठित्वा तद्विषयकप्रश्नानां समाधानलेखनम् ।

★ पाठ्यांशानाम् आधारेण दत्तानां परियोजनाकार्याणां सम्पादनं, तेषां निवेदिकायाः समर्पणम् ।

★ प्रक्रियायाः परिवर्तनाभ्यासः ।

★ लेखने विरामचिह्नानां समुचितोपयोगः। तद्वारा लेखनसामर्थ्यम् ।

★ करपत्राणि, निवेदिकाः, आह्वानपत्रिकाः, लेखाः इत्यादीनां लेखनम् ।

★ भाषासङ्घे सभ्यतासम्पादनं साहित्यगोष्ठीनां निर्वहणं च ।

★ पाठेभ्यः स्वीकृतानाम् अंशानां व्यक्तित्वनिर्माणार्थम् उपयोक्तुम् अभ्यासः।

★ स्वीयवाक्यैः श्लोकानां भावस्य कथनं लेखनं च ।

★ मातृभाषातः संस्कृतेन अनुवादः ।

★ इतरभाषासम्बद्धाभिः कथागीतादिप्रक्रियाभिः उपनिबद्धानाम् इतिवृत्तानाम् अवगमनपूर्वकं प्रशंसनम् । बहुभाषात्वस्य अवगमनं तद्विषयकम् अभिनन्दनं च ।

3. भाषांशाः

★ सर्वनामशब्दानाम् अजन्तहलन्तानां च प्रयोगसामर्थ्यम् ।

★ स्वादि-तुदादि-चुरादिगणीयानां धातूनां भेदस्य अवगमनम् ।

★ श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-अनुस्वारसन्धीनाम् विघटनसामर्थ्यं पदद्वयस्य सन्धानसामर्थ्यं च ।

★ तत्पुरुष-बहुव्रीहिसमासयोः अवगमनं प्रयोगश्च ।

★ क्त-क्तवतु-तव्यत्-अनीयर्-मतुप् प्रत्ययानां योजनेन पदनिर्माणस्य सामर्थ्यम् ।

★ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रेत्यादीनाम् छन्दसाम् अभिज्ञानम् ।

★ रूपकादीनामलङ्काराणाम् अवगमनसामर्थ्यम् । तेषां भेदग्रहणसामर्थ्यम् ।

★ सन्धीनां, समासानां, वृत्तानाम् अलङ्काराणां च लक्षणावगमनसामर्थ्यम् ।

★ विविधवाक्यभेदानाम् अवगमनं प्रयोगसामर्थ्यं च ।

SCERT TELANGANA

१.देशमिह प्रीणीहि

प्रथमः भागः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

शिक्षकः	-	हे छात्राः। भविष्यत्काले किं कर्तुम् इच्छथ ?
प्रथमच्छात्रः	-	अहं वीरसैनिको भूत्वा देशरक्षणं करिष्यामि ।
द्वितीयच्छात्रः	-	अहम् अभियन्ता भूत्वा जलाशयनिर्माणादिषु भागं स्वीकृत्य देशविकासं करिष्यामि ।
तृतीयच्छात्रः	-	अहं संस्कृताध्यापको भूत्वा भारतीयसंस्कृतिसम्प्रदायान् छात्रान् प्रबोध्य देशप्रतिष्ठां वर्धयिष्यामि ।
चतुर्थच्छात्रः	-	अहं वैद्यो भूत्वा दीनजनानां सेवां करिष्यामि ।
शिक्षकः	-	किमर्थं भवन्तः सर्वे देशसेवां कर्तुम् इच्छन्ति ।
सर्वे छात्राः	-	''जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी'' खलु ! अतः देशसेवा एव परमो धर्मः इति मत्वा वयं देशसेवां कर्तुम् इच्छामः ।

प्रश्नाः ?

1. उपरि उक्ते सम्भाषणे छात्राः किं किं भवितुम् इच्छन्ति ?
2. सम्भाषणे देशस्य सेवा किमर्थं करणीया इति उक्तम् ?
3. अनेन सम्भाषणेन भवन्तः किम् अवगतवन्तः?

उद्देश्यम्

★ संस्कृतगीतैः देशभक्तिजागरणम् ।
★ स्वातन्त्र्यसम्पादनाय जनानाम् ऐक्याय च तत्कालीनकवीनां गीतैः तेषां योगदानज्ञापनम् ।
★ संस्कृतभाषायां विद्यमानदेशभक्तिगीतानाम् अभ्यसनाय प्रेरणादानम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

1. देशमिह प्रीणीहि मित्र
सुजनतां पोषय त्वमत्र ।
व्यर्थवाचः त्यज विनम्रः
परहितं चिन्तय सखे ।।

2. गव्यसस्ययोः रक्षणार्थं
योग्यमार्गे चर वयस्य ।
भुक्तिरिह चेत् शक्तिरिह खलु !
शक्तिमानेवात्र मनुजः ।।

3. असूया बत पिशाचो ननु
पिबति खलु देशस्य मज्जाम् ।
परहितं हृदि निधायैव हि
एकतामार्जय समेषाम् ।।

4. परधनं दृष्ट्वैव रुदतां
पापिनां क्व हि सुखं भवति ।
परहितं स्वस्यैव हितमिति
चिन्तने श्रेयांसि जगति ।।

SCERT TELANGANA

5. स्वीयलाभं त्यजतु लेशं
परजनेभ्यो भवतु नैजम् ।
देश इति चेत् मृत्तिका न हि न हि
देश इति चेत् जनता सखे ।।

6. करान् धृत्वा करैर्निबिडं
देशजनता यातु चाग्रे ।
सोदरा इव सर्वमत -
जातयो यान्तु निरन्तरम् ।।

7. मतं भिन्नं भवति चेत्किम् ?
एकमतिषु जनेषु सत्सु
जातिरिति संव्याप्य जनतां
राजतां निरतं पृथिव्याम् ।।

8. शाखिनां पर्णेषु गुप्तः
कोकिलः कवनानि गायतु ।
कवनमपि विनिशम्य लोके
प्रीतयोऽङ्कुरिता भवन्तु ।।

गुरजाड अप्पारावुमहोदयेन तेलुगुभाषया लिखितस्य ''देशमुनु प्रेमिञ्चुमन्ना'' इति देशभक्तिगीतस्य अनुवादरूपमिदं संस्कृतगीतम् ।

सारांशः

हे मित्र ! एतस्यां जन्मभूमौ प्रीतिमान् भव । तदर्थं सज्जनः विनम्रः भूत्वा, व्यर्थविचारान् त्यज । सर्वेषां हितचिन्तनं कुरु ।

गव्यानां सस्यानां च रक्षणाय योग्यान् उपायान् आश्रय । यतः पुष्टिकरः आहारः अस्ति चेदेव जनाः शक्तिशालिनः भवन्ति । शक्तिशालिनः जनाः स्वस्थाः सन्तः सर्वं साधयितुं शक्नुवन्ति ।

असूयादुर्गुणः जनानामैक्यं नाशयति । अतः सर्वेषां हितचिन्तकः भूत्वा ऐक्यं सम्पादयतु। यतः ये परेषां वृद्धिं दृष्ट्वा असूयां प्रकटयन्ति ते पापिनः भवन्ति । तेषां सुखं च न भवति । ये तु सर्वेषां हितमेव स्वस्य हितमिति चिन्तयन्ति ते सौख्यानि प्राप्नुवन्ति ।

अत एव किञ्चित् स्वलाभचिन्तां त्यक्त्वा स्वकीयं सर्वं सर्वेभ्यः ददातु । देशः नाम केवलं मृत्तिकापूर्णः प्रदेशः न । देशः नाम जनता एव इति जानीहि ।

भारतीयाः सर्वे जातिमतादिभेदं विहाय नित्यं सहोदराः इव जीवन्तु । देशे विभिन्नानि मतानि सन्ति चेदपि अस्माकं जातिः मानवजातिः इति भावना सर्वेषु सर्वत्र भवतु ।

कविकोकिलाः कविताः श्रावयन्तु यतः कवितानां श्रवणेन जनाः परस्परं प्रीतिमन्तः सन्तः जीवनं यापयेयुः ।

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. गीतस्य भावं स्वीयवाक्यैः वदन्तु ।

२. 'भारतीयाः सर्वे मम सहोदराः' इत्येतदुद्दिश्य चर्चां कुर्वन्तु ।

३. गीतस्य श्रवणात्पूर्वं देशमुद्दिश्य कः अभिप्रायः आसीत् ?

श्रवणानन्तरं भवतः अभिप्रायः कथमस्ति ?

आ) अधः दत्तानि पदानि गीते कुत्र सन्तीति दृष्ट्वा तेषाम् अधः रेखाङ्कनं कुर्वन्तु । तस्य चरणस्य सङ्ख्यां लिखन्तु । सम्पूर्णतया तत् चरणं पठन्तु ।

(१) करान् धृत्वा (२) मृत्तिका न हि (३) व्यर्थवाचः

(४) स्वस्यैव (५) पृथिव्याम् (६) प्रीणीहि

इ) अधः दत्तान् भावान् पठित्वा तत्सम्बद्धवाक्यानि पाठात् चित्वा लिखन्तु ।

(१) परहितं मनसि स्थापयित्वा एकत्वं साधयतु ।

(२) अनावश्यकवचनानि त्यजतु, अन्येषां हितम् आलोचयतु ।

(३) देशे स्निह्यतु मित्र !

ई) गीते दत्तानां चरणानाम् अनुसारम् अधः दत्तान् चरणांशान् क्रमशः लिखन्तु ।

(१) देश इति मृत्तिका न हि न हि ।

(२) एकमतिषु जनेषु सत्सु ।

(३) सुजनतां पोषय त्वमत्र ।

(४) सोदरा इव सर्वमतजातयः ।

(५) परहितं हृदि निधायैव हि ।

(६) कोकिलः कवनानि गायतु ।

(७) भुक्तिरिह चेत् शक्तिरिह खलु !

उ) अधः दत्तम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

लोके सज्जनाः दुर्जनाः च वर्तन्ते । सज्जनानां सङ्गतिः सत्सङ्गतिः, दुर्जनानां सङ्गतिश्च कुसङ्गतिः भवति । सत्सङ्गस्य प्रभावेण सद्गुणाः मनुष्येषु शनैः शनैः प्रविशन्ति अवगुणाः च बहिः निर्गच्छन्ति ।

१. केषां सङ्गतिः सत्सङ्गतिः भवति ?

२. सत्सङ्गस्य प्रभावेण मनुष्ये के गुणाः प्रविशन्ति ?

३. कुसङ्गतिः नाम का ?

४. कस्य प्रभावेण मनुष्येषु अवगुणाः बहिर्गच्छन्ति ?

SCERT TELANGANA

ऊ) पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

(१) कविः देशस्य नाम किमिति उक्तवान् ?

(२) परहितं कर्तुं किं करणीयम् ?

(३) परजनैः सह कथं व्यवहर्तव्यम् ?

(४) स्वस्य हितं नाम किम् ?

(५) ऐकमत्यं नाम किम् ?

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

(१) 'परहितं चिन्तय' इति कविः वदति । परहितं नाम किमिति स्वीयाभिप्रायं लिखन्तु ।

(२) देशस्य दृढत्वाय किं करणीयमिति लिखन्तु ?

(३) देशविषये कीदृशी भावना जनेषु उत्पादनीया ?

(४) कक्ष्यायां छात्राः यदि भेदभावनाः दर्शयन्ति, तेषां मध्ये स्नेहभावनायाः विकासाय भवान् किं करिष्यति?

आ) अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

(१) देशविषये कविहृदयं कथमस्तीति विवृण्वन्तु ।

(२) भारतदेशे भिन्नत्वे एकत्वमस्ति । भवन्तः तत्कथं समर्थयन्ति ?

इ) सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

(१) कविः देशं वर्णितवान् । भवान् भवतः ग्रामीणसौन्दर्यं तत्रत्यां संस्कृतिं च वर्णयतु ।

(२) अधः दत्तानि वाक्यानि संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

1. భాషాభివృద్ధికి గురజాడ విశేష కృషి చేసారు.
2. గురజాడ కవితాశైలి సరళంగా ఉంటుంది.
3. గురజాడకవి ఎన్నో గ్రంథాలను వ్రాసారు.
4. దేశ ప్రజల మధ్య సోదర భావం ఉండాలి.

उ) प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

''देश इति मृत्तिका न हि न हि । देश इति जनता सखे !''

एतत् वाक्यमुद्दिश्य एकम् अनुच्छेदं लिखन्तु ।

SCERT TELANGANA

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

अ) भिन्नपदम् अङ्कयन्तु ।

१. (क) गुरजाड अप्पारावः (ख) अल्लूरि सीतारामराजः
(ग) नेताजी (घ) शिवाजी

२. (क) स्नेहः (ख) मैत्री
(ग) सोदरभावना (घ) क्रोधः

३. (क) परहितम् (ख) स्वीयलाभः
(ग) लोकहितम् (घ) जनहितम्

आ) अधः दत्तानि पदानि पठित्वा पूर्वपदस्य अन्तिमाक्षरम् उपयुज्य अनन्तरपदं लिखन्तु ।

असूया	यान्तु	मित्र	मृत्तिका	करान्
निरन्तरम्	त्यजतु	रुदतां	त्वम्	मतम्

उदा - असूया, यान्तु

2. व्याकरणांशाः

अ) एतानि वाक्यानि पठन्तु । रेखाङ्कितपदानि अवगच्छन्तु ।

१. सः उच्चैः पठति ।
२. उच्चैः मा वद ।
३. जलं विना कोऽपि न जीवति ।
४. विनारोग्यं वृथाऽखिलम् ।
५. पित्रा सह पुत्रः गच्छति ।
६. मात्रा सह पुत्री गच्छति ।
७. जलम् उपरिष्टात् नीचैः प्रवहति ।
८. उत्तरतः गणेशः आगच्छति ।
९. वायुः सर्वत्र अस्ति ।
१०. ग्रमस्य पुरतः देवालयः अस्ति ।

अत्र रेखाङ्कितानि पदानि "अव्ययानि" ।

✶ अव्ययानि त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु विभक्तिषु,सर्वेषु वचनेषु समानरूपाणि भवन्ति ।
(लिङ्ग-विभक्ति-वचनशून्यानि अव्ययानि)

SCERT TELANGANA

★ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्नव्येति तदव्ययम् ।।

आ) अधो निर्दिष्टानि अव्ययपदानि उपयुज्य वाक्यानि लिखन्तु ।

विना, सह, उच्चैः, नीचैः, उपरि, सर्वत्र

इ) अधः दत्तं श्लोकं पठन्तु अवगच्छन्तु ।

प्रोच्यतां संस्कृतम्, श्रूयतां संस्कृतम् ।
दृश्यतां संस्कृतम्, स्पृश्यतां संस्कृतम् ।।

- अत्र प्रत्येकमपि पादस्य अन्ते अक्षरसमुदायस्य आवृत्तिः भवति ।

विवरणम् - यत्र पादान्ते अक्षरस्य वा, अक्षरसमुदायस्य वा आवृत्तिः भवति, तत्र ''अन्त्यानुप्रासालङ्कारः'' भवति।

ई) अधः दत्तानां प्रश्नानाम् आधारेण दत्तस्य श्लोकस्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

नागेन्द्रहाराय त्रिलोचनाय
भस्माङ्गरागाय महेश्वराय ।
नित्याय शुद्धाय दिगम्बराय
तस्मै नकाराय नमश्शिवाय ।।

१. अस्मिन् श्लोके कः विशेषः दृश्यते ?

२. अयं कः अलङ्कारः ?

३. अन्त्यानुप्रासालङ्कारे कः अंशः अस्ति ?

उ) अधः दत्तस्य श्लोकस्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

जगन्मरीचिमालिनी जगन्महत्त्वशालिनी ।
जगत्प्रमोदपालिनी जगच्छुभैकशालिनी ।।

परियोजनाकार्यम्

देशसेवां कुर्वतां महनीयानां जीवनविशेषान् सङ्गृह्य भित्तिपत्रे विलिख्य कक्ष्यायां प्रदर्शयन्तु ।

अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति त एव सुहृदः ।

SCERT TELANGANA

२. दानप्रशंसा

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् एवमवोचत् ।

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ।। इति ।

भावः - आहारः, यज्ञः तपश्च त्रिविधम् । दानञ्च त्रिविधमिति सात्त्विक - राजस - तामसभेदेन ।

एतेषु आहारयज्ञतपोदानेषु दानस्यैकं विशिष्टं स्थानं वर्तते । तत्र दातव्यमिति धिया यत् दानं अनुपकारिणे दीयते तत् सात्त्विकमुच्यते ।

यत् दानं प्रत्युपकारार्थं दीयते तत् राजसमुच्यते ।

यत् दानम् अदेशकाले, अपात्रेभ्यः दीयते तत् असत्कृतम् अवज्ञातं तामसमिति कथ्यते ।

प्रश्नाः ?

१. श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति किम् अवोचत् ?
२. सात्त्विक - राजस - तामसभेदेन के के त्रिविधाः इति श्रीकृष्णेन उक्तम् ?
३. सात्त्विकं दानं नाम किम् ?
४. राजसं दानं नाम किम् ?
५. तामसं दानं नाम किम् ?
६. दानस्य महत्त्वप्रतिपादकान् श्लोकान् वदन्तु ।

उद्देश्यम्

★ समाजे धनं कथम् उपयोक्तव्यमिति ज्ञानसम्पादनम् ।
छात्रेषु दानगुणमाहात्म्यप्रकाशनम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

1. गौरवं प्राप्यते दानान्न तु वित्तस्य सञ्चयात् ।
स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थितिः ।।

2. आयासशतलब्धस्य प्राणेभ्योऽपि गरीयसः।
गतिरेकैव वित्तस्य दानमन्या विपत्तयः।।

* 3. किसलयानि कुतः कुसुमानि वा
क्व च फलानि तथा नववीरुदाम् ।
अयमकारणकारुणिको न चे -
द्वितरतीह पयांसि पयोधरः ।।

* 4. धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां
घर्मव्यथां वहति शीतभुवं रुजं च ।
यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतो -
स्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमस्ते ।।

5. उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ।।

* 6.दानेन भूतानि वशीभवन्ति
दानेन वैराण्यपि यान्ति नाशम् ।
परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दानै -
र्दानं हि सर्वव्यसनानि हन्ति ।।

TELANGANA

7. द्वारं द्वारमटन् भिक्षुः शिक्षते न तु याचते ।
अदत्त्वा मादृशो माभूः दत्वा त्वं त्वादृशो भव ।।

8. कर्णस्त्वचं शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ।।

9. याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय बत जन्म न यस्य ।
तेन भूमिरतिभारवतीयं न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ।।

10. जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि ।
प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं यान्ति विस्तारं वस्तुशक्तितः ।।

भावाः

1. केवलं धनस्य सञ्चयेन कोऽपि मानवः गौरवं न प्राप्नोति । दानेन एव सः गौरवं प्राप्नोति । मेघः स्वच्छं जलं ददाति इति कारणतः तेषां स्थानम् उपरि अस्ति । स्वच्छं जलं न ददाति इति कारणतः जलधेः स्थानम् अधः अस्ति । (दातुः हस्तः उपरि अदातुस्तु अधः भवतीति भावः)

2. बहुविधानि कष्टानि अनुभूय सञ्चितं धनं प्राणेभ्यः अपि गरीयः भवति । तादृशस्य धनस्य एका एव गतिः अस्ति । सा गतिः दानम् । अवशिष्टाः गतयः आपत्कारिण्यः एव ।

3. मेघः स्वस्य प्रयोजनम् अनपेक्ष्य सर्वेषां कृते जलं वितरति । अतः स मेघः अकारणकरुणापरः। एषः मेघः जलं न ददाति चेत् नवलतानां पल्लवानि, पुष्पाणि, फलानि च अपि न प्रभवन्ति।

4. पुष्पाणां, पत्राणां, फलानां समूहस्य भारं वहति वृक्षः। आतपे स्थित्वा आतपबाधां शीतकाले शीतबाधां च सहते । अन्येषां सुखाय स्वस्य देहमपि समर्पयति । अतः वृक्षः वदान्यानां गुरुः। तस्मै नमः।

5. आवश्यकतायाः अधिकमार्जितस्य धनस्य रक्षणं त्यागेनैव भवति, यथा तटाके पूर्णतया स्थितस्य जलस्य परीवाहः एव रक्षणं करोति । (परिवाहाभावे तटाकस्य भङ्गावकाशः भवतीति भावः)

6. दानं कुर्मः चेत् सर्वे प्राणिनः वशाः भवन्ति । दानकारणेन विरोधः अपि नश्यति । दानेन शत्रुः अपि बान्धव्यं प्राप्नोति । दानेन सर्वाणि कष्टानि नश्यन्ति ।

SCERT TELANGANA

7. भिक्षुकः प्रतिगृहम् अटन् भिक्षां याचते इति चिन्तयामः। किन्तु सः स्वभिक्षाटनेन एकं विषयं शिक्षयति ''अस्मभ्यं त्वं दानं न करोषि चेत् मादृशः भिक्षुकः भविष्यसि । यदि दानं करोषि चेत् सर्वदा दानं कुर्वन् दानी सुखी च भवसि'' इति ।

8. कर्णः स्वशरीरभागभूतं सहजकवचकुण्डलं दत्तवान् । शिबिः स्वशरीरात् मांसं दत्तवान् । जीमूतवाहनः स्वस्य प्राणान् दत्तवान् । दधीचिः अस्थीनि दत्तवान् । महात्मानः तेषां जीवनाधारं सर्वमपि दातुं सिद्धाः भवन्ति ।

9. याचकजनस्य इच्छाः पूरयितुं यः प्रयत्नमेव न करोति तस्य जन्म एव व्यर्थम् । तेन कारणेन एव एषा भूमिः अतिभारवती । वृक्षैः पर्वतैः, सागरैः न भारवती इयं भूमिः।

10. जले तैलं पतति चेत् स्वयं विस्तरति । दुष्टे रहस्यं न तिष्ठति, स सर्वान् वदति । योग्ये पुरुषे एव दानं समुचितम् । बुद्धिमते शास्त्रं शिक्षणीयम् । वस्तुस्वीयशक्तिमाहात्म्यात् सन्दर्भमनुसृत्य विस्तरति ।

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. दानम् कतिविधम् ?

२. महात्मा इति कं वदन्ति ? किमर्थम् ?

३. केषाञ्चन दानगुणसम्पन्नानां महात्मनां नामानि वदन्तु ।

४. दानस्य महत्त्वं किम् ?

५. कीदृशं दानं श्रेयस्करमिति, किमर्थमित्यपि कक्ष्यायां मित्रैस्सह चर्चां कुर्वन्तु ?

आ) श्लोकेषु विद्यमानानि क्रियापदानि चित्वा लिखन्तु ।

इ) कोष्ठकस्थानि पदानि उपयुज्य वाक्यानि पूरयन्तु ।

भूतानि	दानम्	महात्मनाम्	दानात्	तरवे

१. गौरवं प्राप्यते.....।

२. गतिरेकैव वित्तस्य .....।

३. तस्मै वदान्यगुरवे ..... नमस्ते ।

४. दानेन ..... वशीभवन्ति ।

५. नास्त्यदेयं .....।

SCERT TELANGANA

ई) अधः दत्तम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

मानवजीवने नीतिश्लोकानाम् आवश्यकता अतीव विद्यते । श्लोकानां पठनेन मानवानां बुद्धिविकासः, मनोविकासः, सामाजिकविकासः संस्कारवृद्धिश्च सिद्ध्यन्ति। नीतिवर्तनेन मानवाः महनीयाः भवन्ति ।

१. मानवजीवने केषाम् आवश्यकता विद्यते ?

२. नीतिश्लोकानां पठनेन को लाभः?

३. मानवाः महनीयाः कदा भवन्ति ?

४. अस्यानुच्छेदस्य शीर्षिकां लिखन्तु ।

उ) पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. याचकः किम् अस्मान् शिक्षयति ?

२. ''वदान्यगुरवे तरवे नमः'' इति किमर्थमुक्तम् ?

३. वित्तस्य गतिः का ?

४. ''वित्तानां त्याग एव रक्षणम्'' इति किमर्थमिति सूचयन्तु ?

५. दानेन के के लाभाः भवन्ति ?

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. पयोदानाम् उच्चस्थितिविषये भवताम् अभिप्रायः कः ?

२. दानेषु कीदृशं दानं कर्तुं भवन्तः इच्छन्ति ?

३. ''दानेन भूतानि वशीभवन्ति'' इत्यस्य श्लोकस्य भावं स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

४. ''वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम्'' अस्मिन् विषये भवताम् अभिप्रायः कः ?

५. भिक्षुकः याचमानस्सन् दानं कुर्वन्विति सूचयति । भवान् किं सूचयति ?

६. महात्मनाम् अदेयं किमपि नास्ति । परन्तु सामान्याः दानविषये किं चिन्तयन्ति ?

SCERT TELANGANA

आ) अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. दानं किमर्थं करणीयम् इति स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ?

२. ''गुरुसदृशः तरुः'' इति किमर्थमुक्तम् ?

३. प्रस्तुतपाठे ज्ञातान् विषयान् लिखन्तु ।

इ) सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१. दानमहत्त्वस्य सूचिकाः सूक्तीः च लिखन्तु ।

२. अधः दत्तम् अनुच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

భారతదేశం యొక్క ప్రతిష్ఠను ఇనుమడింపజేయునవి సంస్కృతభాష మరియు సంస్కృతి. సంస్కృతభాష సరళమైనది. వ్యావహారికముగా అందరికీ ఉపయోగపడు భాష. శాస్త్రములన్నియు ఇందే ఉన్నవి. ఇటువంటి గొప్పదైన సంస్కృత భాషలోనే మనం మాట్లాడటం అలవర్చుకోవాలి.

ई) प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

भवतां कक्ष्यायां परोपकारं कुर्वतः छात्रान् कथमभिनन्दन्ति ?

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

अ) अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । रेखाङ्कितानां पदानां पर्यायपदानि लिखन्तु ।

उदा - कोशागारे वित्तं बहु वर्तते । (धनम् वसु)

(१) वर्षासु आकाशे मेघः गर्जति ।

(२) उद्यानवने कुन्दलतायाः कुसुमं सुगन्धं प्रसारयति ।

(३) हिमालयपर्वते देवदारुनामकः तरुः अत्युन्नतः।

(४) दानेन विरोधः अपि नश्यति ।

(५) तुङ्गभद्रानद्याः जलं मधुरं वर्तते ।

आ) अधः दत्तेषु वाक्येषु कस्यचन पदस्य पर्यायपदानि सन्ति । चित्वा लिखन्तु ।

पयोदः वर्षं ददाति । सस्यानि च जलदस्य वर्षणेनैव फलन्ति । कर्षकाणां मित्रं जलधरः एव ।

SCERT TELANGANA

ई) सम्बद्धपदैः वाक्यानि रचयन्तु ।

सज्जनाः	जलं	खादति	न
स्वयं	स्वकीयं	ददाति	नदी
वृक्षः	फलानि	परहितं	पिबति
न	कुर्वन्ति	मधुराणि	मेघः

2. व्याकरणांशाः

अ) अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । रेखाङ्कितपदानां विग्रहवाक्यानि अवगच्छन्तु ।

(क) कुचेलः कृष्णश्रितः सन् सम्पदं प्राप्तवान् ।

(ख) उपाध्यायः शिष्यस्य पितृसदृशः।

(ग) चारुदत्तः भूतबलिं ददाति ।

(घ) दिलीपस्य राज्ये चोरभयं नासीत् ।

(ङ) संस्कृतच्छात्राः संस्कृतेन वदन्ति ।

(च) वस्त्रम् आतपशुष्कम् अस्ति ।

	समासपदम्	विग्रहवाक्यम्
१.	कृष्णश्रितः	कृष्णम् श्रितः
२.	पितृसदृशः	पित्रा सदृशः
३.	भूतबलिः	भूतेभ्यः बलिः
४.	चोरभयम्	चोरात् भयम्
५.	राजपुरुषः	राज्ञः पुरुषः
६.	आतपशुष्कम्	आतपे शुष्कम्

★ **उपरि विग्रहवाक्येषु विभक्तिं द्रष्टुं शक्नुमः। अर्थस्य आधारेण पदविभागसमये (विग्रहवाक्ये) प्रथमपदं विभक्तियुक्तं भवति । यत् पदं यस्यां विभक्तौ अस्ति, तत् तस्याः विभक्तेः नाम्ना व्यवह्रियते । अस्य "तत्पुरुषसमासः" इति व्यवहारः।**

आ) अधः दत्तानां समासपदानां विग्रहवाक्यानि लिखन्तु ।

(क) अन्नबुभुक्षुः (ख) वेङ्कटेशसमः

(ग) यूपदारु (घ) व्याघ्रभीतः

(ङ) देशभक्ताः (च) कार्यनिपुणः

SCERT TELANGANA

इ) अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु, अवगच्छन्तु ।

विद्वत्कवयः कवयः ।

विद्वन्महिषी महिषी ।

अत्र कवयः कवयः इति पदयोः महिषी महिषी इति पदयोश्च अर्थभेदः नास्ति, किन्तु तात्पर्यभेदः विद्यते ।

विवरणम् : यत्र अव्यवधानतया तात्पर्यभेदेन पदानां पुनरुक्तिः भवति तत्र "लाटानुप्रासालङ्कारः" भवति ।

ई) अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । प्रश्नानाम् आधारेण तेषाम् अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

(क) श्रीकृष्णवर्णनपरा जिह्वा जिह्वा ।

(ख) श्रीरामदर्शनपरे नयने नयने ।

(ग) श्रीशम्भुपूजनपरौ करौ करौ ।

१. अत्र कः विशेषः दृश्यते ।

२. द्वयोः रेखाङ्कितपदयोः मध्ये को भेदः दृश्यते ? अर्थभेदो वा तात्पर्यभेदो वा ?

३. अयं कः अलङ्कारः ?

४. लाटानुप्रासालङ्कारे कः अंशः विद्यते ?

उ) अधः दत्तानां वाक्यानम् अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

१. सुभाषिताकर्णनपरौ कर्णौ कर्णौ ।

२. सर्वसुखाकाङ्क्षितं मनः मनः ।

३. सर्वेषामेकत्वभावना भावना ।

परियोजनाकार्यम्

ग्रन्थालयं गत्वा दानेन सम्बद्धाः कथाः तत्सम्बद्धान् श्लोकान् च सङ्कलयन्तु । भित्तिपत्रे विलिख्य प्रदर्शयन्तु ।

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः

SCERT TELANGANA

३. विनोदः

प्रथमः भागः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

शिक्षकः - **कस्तूरी जायते कस्मात्**
को हन्ति करिणां कुलम् ।
किं कुर्यात् कातरो युद्धे
मृगात् सिंहः पलायते ।।
श्लोकं शृण्वन्तु । अत्र विशेषः कः ?

छात्रः - त्रिषु पादेषु स्थितानां प्रश्नानां
समाधानानि चतुर्थपादे एव वर्तन्ते महोदय !
- कस्तूरी जायते कस्मात् ? - **मृगात्**
इत्यादिसमाधानानि ।

शिक्षकः - तादृशचाटुश्लोकान् अधुना वयं पठामः।

प्रश्नाः ?

1. पूर्वपठितं चाटुश्लोकमेकं वदतु ।
2. चाटुश्लोकानां पठनेन किं जायते ?
3. चाटुश्लोकपठनेन मनोल्लासः कथं भवति ?

उद्देश्यम्

★ चाटुश्लोकानां पठनेन मानसिकानन्दपरिवर्धनम् अन्वयकरणे बुद्धिकुशलतासम्पादनम्, आलोचनाशक्तेः अभिवर्धनम्, छात्रेषु विनोदजननेन संस्कृतभाषाध्ययने रुच्युत्पादनम्।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

2. रामस्तत्पुरुषं ब्रूते
बहुव्रीहिं महेश्वरः ।
इतरे मुनयस्सर्वे
कर्मधारयमेव च ॥

4. प्रातः प्रातस्समुत्थाय
द्वौ मुनी च कमण्डलू
अत्र क्रियापदं वक्तुम्
अवधिर्ब्रह्मणो वयः ॥

1. विना गोरसं को रसो भूपतीनाम्
विना गोरसं को रसो भामिनीनाम् ।
विना गोरसं को रसः पण्डितानाम्
विना गोरसं को रसो भोजनानाम् ॥

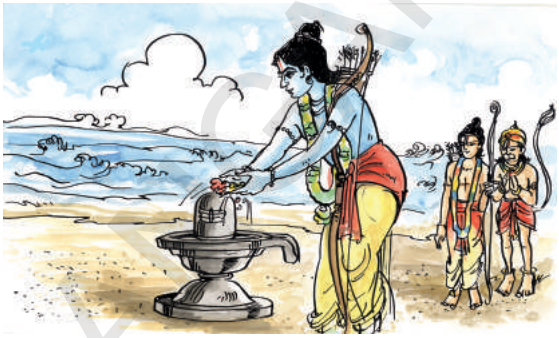

3. द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं
मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्मधारय
येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

5. स्वयं पञ्चमुखः पुत्रौ
गजाननषडाननौ ।
दिगम्बरः कथं जीवेत्
अन्नपूर्णां विना गृहे ॥

SCERT TELANGANA

6. पाण्डवानां सभामध्ये
   दुर्योधन उपागतः ।
   तस्मै गां च सुवर्णं च
   सर्वाण्याभरणानि च ।।

7. कः कौ के कं कौ कान्
   हसति च हसतो हसन्ति हरिणाक्ष्याः ।
   अधरः पल्लवमङ्घ्री
   हंसौ कुन्दस्य कोरकान्दन्ताः ।।

8. मूर्खो न हि ददात्यर्थं
   नरो दारिद्र्यशङ्कया ।
   प्राज्ञस्तु वितरत्यर्थं
   नरो दारिद्र्यशङ्कया ।।

9. हतो हनुमता रामः
   सीता सा हर्षनिर्भरा ।
   रुदन्ति राक्षसास्सर्वे
   हा हारामो हतो हतः ।।

10. पश्यः पश्यति पश्यन्तम्
    अपश्यन्तं च पश्यति ।
    पश्यन्तं परमात्मानं
    पश्यापश्यौ न पश्यतः ।।

SCERT TELANGANA

विवरणम् -

1. अस्य श्लोकस्य पठनेन यः श्रवणानन्दः प्राप्यते अर्थग्रहणे च इतोऽधिकमानसिकानन्दः लभ्यते । चतुर्षु अपि पादेषु ''गोरसम्'' इति पदप्रयोगस्य नानार्थविश्लेषणेन चमत्कारः सिद्ध्यति । चतुर्षु पादेषु ''को रसः'' इति, पादान्ते षष्ठीतत्पुरुषबहुवचनप्रयोगः पाठकस्य आनन्दं जनयति ।

   अत्र गोरसम् इति पदस्य चतुर्विधाः अर्थाः विद्यन्ते ।

   प्रथमपादे गोशब्दस्य ''भूमिः'' इति, द्वितीयपादे ''केशाः'' इति, तृतीयपादे ''वाक्स्वारस्यम्'' इति, चतुर्थपादे ''पयः दधिघृतम्'' इति विविधार्थास्सन्तीति हेतोः अर्थसमन्वयो भवति ।

2. अनेन श्लोकेन चमत्कारेण साकं समासानां परिचयोऽपि भवति । त्रिभिः समासैः तत्तद्व्यक्तीनाम् अभिप्रायप्रकटनम् एवात्र चमत्कारः।

   ज्योतिर्लिङ्गरूपरामेश्वरशब्दस्य विग्रहवाक्यविषये एते एवमभिप्रयन्ति इति पण्डिताः मन्वते ।

   रामः - रामस्य ईश्वरः रामेश्वरः इति,

   शिवः - रामः ईश्वरः यस्य सः रामेश्वरः इति,

   इतरे मुनयः - रामश्च असौ ईश्वरश्च रामेश्वर इति,

   अत्र तत्पुरुष - बहुव्रीहि - कर्मधारयसमासाः क्रमशः भवन्ति ।

   एकस्यापि पदस्य अर्थवैविध्येन समासवैविध्यं सिद्ध्यति ।

3. अस्मिन् श्लोके षण्णां समासानां नामानि श्रूयन्ते । परं तु अर्थग्रहणे समासप्राधान्यं न भवति । स एव चमत्कारः।

   अहं द्वन्द्वः = पत्नीसहितः, द्विगुः = द्वौ गावौ वृषभौ यस्य सः द्विगुः, अव्ययीभावः = व्ययं कर्तुमसमर्थता अर्थात् - दारिद्र्यम्, तस्मात् हे पुरुष ! = तत्पुरुष, कर्मधारय, कर्म = जीवनोपाधिकार्यं, धारय = दापय, बहुव्रीहिः = अधिकशालिधान्ययुक्तः इति तेषां समासपदानाम् अर्थाः भवन्ति । यं कञ्चन श्रेष्ठपुरुषम् एकः निरुद्योगी पण्डितः जीवनोपाधिम् अभ्यर्थयतीति भावः।

4. अस्य श्लोकस्य प्रथमपादे स्थितं क्रियापदं ज्ञातव्यमिति कवेः आशयः। ब्रह्मणः वयः (''चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते'' इत्युक्तत्वात्) अर्थात् अस्मभ्यम् अधिकसमयो दीयते । तथापि श्लोकार्थावगमनं दुर्गमित्यर्थः।

   अस्मिन् श्लोके - ''द्वौ मुनी प्रातरेवोत्थाय तयोः कमण्डलू'' इत्यत्र क्रियापदस्य अनुपलब्धेः सम्पूर्णार्थो न सिद्ध्यति ।

   अयमत्र परिष्कारः - 'प्रा' - पूरणे इति धातुः। अतः लट् लकारे 'प्राति प्रातः प्रन्ति' इति भवति । तस्मात् 'प्रातः' = पूरयतः इति अर्थग्रहणेन सम्पूर्णार्थसमन्वयो भवति ।

5. भिक्षुकस्य स्वभोजनमेव दुर्लभं भवति । अस्मिन्सन्दर्भे आदिभिक्षोः शिवस्य गृहे विचित्रा परिस्थितिः दृश्यते । स्वयं शिवस्य पञ्चमुखानि, ज्येष्ठपुत्रस्य कुमारस्वामिनः षण्मुखानि, अन्यस्य गणेशस्य गजमुखत्वात् महामुखम् एवं महोदरञ्च । एतेषां प्रतिदिनं पर्याप्तः आहारः कथं लभ्येत इति समस्या उत्पन्ना भवति ।

''अन्नपूर्णां विना गृहे'' इत्यनेन चतुर्थपादेन साभिप्रायविशेष्यकथनेन तत्समस्या निवारिता भवति।

6. अस्मिन् श्लोके क्रियापदं दुर्लभं दृश्यते । पदविभागानुसारं सन्ध्यनुसारं च अन्वयः क्रियते चेत् सम्पूर्णार्थोऽवगम्यते ।

अयमत्र परिष्कारः -

पाण्डवानां सभामध्ये यः अधनः उपागतः तस्मै गां च सुवर्णं च सर्वाणि आभरणानि च अदुः इत्यनेन अन्वयक्रमेण अर्थस्य अवगमो भवति ।

7. अनेन श्लोकेन शब्दज्ञानम्, धातुज्ञानम्, अलङ्कारज्ञानम् च सिद्ध्यति ।

हरिणाक्ष्याः, कः = अधरः, कं = पल्लवं दृष्ट्वा, हसति = परिहसति अधरस्य आरुण्याधिक्यात् । कौ = पादौ, कौ = हंसौ, हसतः = परिहसतः, गतिसौन्दर्यातिशयात्, के = दन्ताः, कान् = कुन्दस्य कोरकान्, हसन्ति = परिहसन्ति, धावल्यातिशयात् इति भावः। अत्र कवेः वर्णनावैचित्र्यं द्योतितं भवति ।

8. सन्देशात्मकः अयं श्लोकः। अस्मिन् श्लोके मूर्खस्य प्राज्ञस्य च कृत्यं समानमिव भासते । सावधानेन अर्थपरिशीलनेन सत्यार्थः अवगतः भवति ।

मूर्खः नरः दारिद्र्यशङ्कया स्वीयार्थम् अन्येभ्यः न हि ददाति ।

प्राज्ञः नरः अदानदोषात् दारिद्र्यशङ्कया स्वीयार्थम् अन्येभ्यः वितरति इति ।

9. अस्मिन् श्लोके स्थितार्थः व्यवहारविरुद्धः असम्बद्धश्च । परन्तु पदविभागसामर्थ्येन सन्धिबलेन च योग्यार्थः सिद्ध्यति ।

हनुमता + आरामः, एवं हा + आराम इति पदविभागः क्रियते चेत् अर्थसमन्वयो भवति ।

हनुमता यदा लङ्कायाम् ''अशोकवनम्'' ध्वस्तं कृतं तदा सीता हृष्टा, राक्षसाः दुःखमनुभवन्तीति भावः।

10. एकेनैव धातुप्रयोगेण अवश्यमवगन्तव्यः वेदान्तविषयः अस्मिन् श्लोके चमत्कारतया प्रतिपादितः।

पश्यः = द्रष्टा यः जनः, पश्यन्तम् = अन्यं द्रष्टारं पश्यति । स एव पश्यः जनः, अपश्यन्तम् = अन्धं च पश्यति ।

एतौ द्वावपि पश्यन्तं परमात्मानं द्रष्टुम् अशक्तावेव । अनेन द्रष्टुरपि परमात्मदर्शनविषये अन्धप्रायता द्योतिता । अतः यः परमात्मदर्शनं कर्तुं शक्नोति स एव द्रष्टा इति तात्पर्यम् ।

SCERT TELANGANA

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. साधारणश्लोकानां चाटुश्लोकानां मध्ये भेदः कः? वदन्तु ।

२. छात्राः गणद्वये स्थित्वा एकः चाटून् वदतु अन्यः तेषां भावं वदतु ।

३. गोरसं सर्वेषामावश्यकमिति पठितं खलु ! किं तत् सर्वेषां कृते आवश्यकं भवति वा इति चर्चां कुर्वन्तु ।

आ) अस्मिन् पाठे प्रथमश्लोके विद्यमानानि षष्ठीविभक्तिपदानि चित्वा लिखन्तु ।

इ) पाठे श्लोकेषु विद्यमानानि समासनामानि लिखन्तु ।

ई) अधः दत्तायाः प्रहेलिकायाः समाधानमालोच्य वदन्तु ।

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः त्रिनेत्रधारी न च शङ्करोऽयम् ।

त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी जलेन पूर्णो न घटो न मेघः ।।

उ) अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि पाठाधारेण लिखन्तु ।

१. ''पश्यः पश्यति'' इति श्लोकस्य भावं लिखन्तु ।

२. मूर्खप्राज्ञयोः स्वभावं वर्णयन्तु ।

३. ''प्रातः प्रातस्समुत्थाय'' इति श्लोकस्य भावं लिखन्तु ।

४. ईश्वरस्य विचित्रपरिस्थितिः का ?

५. ''पाण्डवानां सभामध्ये'' इति श्लोकस्य भावं लिखन्तु ।

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. ''द्वन्द्वोऽहं द्विगुरपि च'' इत्यादिश्लोके समासनामानि दत्तानि । अत्र चमत्कारः कः इति लिखन्तु ।

२. चाटुश्लोकानाम् विशेषताम् आलोच्य लिखन्तु ।

३. हतो हनुमता रामः इति श्लोकस्य अर्थद्वयं स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

SCERT TELANGANA

आ) अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. पाठगतानां चाटुश्लोकानां भावान् स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

२. कः कौ कान् इति श्लोके के के कं कं दृष्ट्वा हसन्ति इति विशदयन्तः जीवने दन्तसौष्ठवस्य प्राधान्यं लिखन्तु ।

इ) सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१. भवताम् अभीष्टम् एकं चाटुश्लोकं स्वीकृत्य कथारूपेण लिखन्तु ।

२. अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

పూర్వము దశరథుడను రాజు ఉండెను. అతడు అయోధ్యను రాజధానిగా చేసుకుని పాలించెను. అతనికి నలుగురు కుమారులు ఉండిరి. వారిలో పెద్దవాడైన రాముడు మిక్కిలి పితృభక్తి కలవాడై సత్యవచనుడై ఉండెను. రాముడు తండ్రియొక్క ఆజ్ఞను పాటించుటకు పదునాలుగేండ్లు వనవాసము చేసెను.

వనవాసకాలమందు లంకారాజైన రావణుడు సీతను అపహరించెను. వానరుల సహాయముతో రాముడు రావణుని చంపెను. వనవాసము పూర్తిచేసుకొని సీతతో కలసి అయోధ్యకు తిరిగివచ్చెను.

ई) प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

चाटुश्लोकानां मनोरञ्जकत्वं प्रशंसन् सहपाठिनम् उद्दिश्य वदन्तु ।

III. भाषांशाः

१. पदजालाभिवृद्धिः

अ) अधः दत्तानि पदानि उपयुज्य उदाहरणानुसारं वाक्यानि लिखन्तु ।

पञ्चमुखः	गजाननः	षडाननः	दिगम्बरः	अन्नपूर्णा

उदा - ईश्वरः पञ्चमुखः इति कीर्तितः ।

आ) अधः दत्तानि प्रश्नवाचकपदानि रिक्तस्थानेषु समुचितं योजयन्तु ।

(कः कौ के कं कान्)

१. पल्लवं दृष्ट्वा ..... हसति ?

२. ..... दृष्ट्वा अधरः हसति ?

३. दन्ताः ..... दृष्ट्वा हसन्ति ?

४. ..... कुन्दस्य कोरकान् दृष्ट्वा हसन्ति ?

५. पादौ दृष्ट्वा ..... हसतः ?

SCERT TELANGANA

इ) असम्बद्धपदं चित्वा लिखन्तु ।

१. पितुः, कस्य, हरेः, रामस्य

२. गच्छामः, पिबामः, पृच्छ, लिखामः

३. रमे, मते, हरे, गृहे

४. के, काः, कानि, ते

५. मातामहः, पौत्रः, जनकः, वयस्यः

२) साहित्यांशाः

अ) अधः दत्तस्य श्लोकपादस्य गुरुलघुनिरूपणं गणविभाजनञ्च अवगच्छन्तु ।

∪ ∪ ।	∪ ∪ ।	। ∪ ।	∪ ∪
ना गे न्द्र	हा रा य	त्रि लो च	ना य
त	त	ज	ग ग

- पादस्य अन्ते स्थितः लघुरपि गुरुर्भवतीति कृत्वा लक्षणसमन्वयः ।
- उपरितनश्लोकपादे क्रमेण **'त - त - ज - ग - ग'** इति गणाः भवन्ति ।
- यत्र एते गणाः भवन्ति तत्र **'इन्द्रवज्रानामकं'** छन्दः भवति ।

इन्द्रवज्राच्छन्दोलक्षणम् -

१. श्लोके पादचतुष्टयं भवति ।

२. क्रमशः त-त-ज-ग-ग-इति गणाः भवन्ति ।

३. प्रतिपादम् एकादशाक्षराणि भवन्ति ।

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः

आ) अधः दत्तस्य श्लोकस्य गुरुलघुनिरूपणपुरस्सरं, सोदाहरणं गणविभजनं कुर्वन्तु ।

स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां
न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः ।
गोब्राह्मणेभ्यश्शुभमस्तु नित्यं
लोकास्समस्तास्सुखिनो भवन्तु ॥

इ) अधः दत्तं वाक्यं पठन्तु । अवगच्छन्तु ।

धूमस्तोमं तमश्शङ्के कोकीविरहशुष्मणाम्

- अत्र धूमसमूहं दृष्ट्वा अत्यन्तनीलतायाः कारणेन

तत्समानस्य तमसः सम्भावनात् उत्प्रेक्षालङ्कारः भवति ।

विवरणम् - वर्णनीयं विषयं परिशील्य तत्समानः अन्यः विषयः यत्र चमत्कारजनकतया ऊह्यते (सम्भाव्यते) तत्र **''उत्प्रेक्षालङ्कारः''** भवति।

लक्षणम् - ''सम्भावना स्यात् उत्प्रेक्षा'' ।

ई) अधः दत्तस्य वाक्यस्य दत्तान् प्रश्नान् आधारीकृत्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

१. अप्सरसः कोमलौ पादौ भुविविक्षेपणात् रक्तवर्णौ ध्रुवम् अभवताम् ।

क) कौ भुवि विक्षिप्तौ ?

ख) विक्षेपणेन कौ कथमभवताम् ?

ग) रक्तवर्णौ कथम् अभवताम्?

घ) अयं कः अलङ्कारः ?

ङ) उत्प्रेक्षालङ्कारे के के अंशाः सन्ति ?

उ. अधः दत्तस्य वाक्यस्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी ।

परियोजनाकार्यम्

1. स्वपरिचितान् चाटुश्लोकान् स्वीकृत्य एकां सूचिकां कुर्वन्तु ।

(अथवा)

2. आन्ध्रभाषायां विद्यमानानि चाटुपद्यानि सङ्गृह्णन्तु । कक्ष्यायां प्रदर्शयन्तु ।

विषयविस्तरः

चाटुश्लोकरचना एका विनोदात्मिका बुद्धिविकासात्मिका साहित्यप्रक्रिया । साधारणतया चाटुश्लोकेषु अर्थद्वयं भवति । एकः बहिरङ्गार्थः । एकः आन्तरिकार्थः। अर्थद्वयावबोधनेन मनोल्लासः भवति । प्राचीनकालादारभ्य एषा प्रक्रिया भाषायामस्ति । कदाचित् अन्वयकाठिन्यमपि अत्र भवति । अन्वयज्ञानेनैव अर्थावगमः भवति । तेन मनोरञ्जनं भवति । एषा क्लिष्टा श्लोकरचना प्रक्रिया ।

SCERT TELANGANA

४. नित्यविधयः

द्वितीयः भागः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

भावः - नियताहारस्य, नियतविहारस्य विविधकार्येषु नियतचेष्टस्य च नियतनिद्राजागरौ यस्य भवतः तस्य पुरुषस्य दुःखनिवर्तकः योगः सिद्ध्यति ।

प्रश्नाः ?

1. योग्यः आहारः नाम कः ?
2. योग्यस्य आहारस्य स्वीकरणेन किं प्रयोजनम् ?
3. योग्यकर्माचरणं नाम किम् ?
4. योग्यसमये उत्थानम् (जागरणं) इत्युक्ते किम् ?

उद्देश्यम्

★ छात्रेभ्यः उत्तमारोग्यसंरक्षणोपायानां ज्ञापनम् ।

★ उत्तमस्वास्थ्यवर्धनाय निद्रा-स्नान -भोजनादिविषयेषु जागरूकतासम्पादनं दिशानिर्देशश्च।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

१) उत्थानविधिः

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ।।

२) व्यायामविधिः

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ।
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।।

३) तैलाभ्यञ्जनविधिः

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ।
दृष्टिप्रसादपुष्टायुः स्वप्नसुत्वक्त्वदार्ढ्यकृत् ।।
शिरः श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ।
वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः।।

४) स्नानविधिः

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ।
कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपामजित् ।।
उष्णाम्बुनाऽधः कायस्य परिषेको बलावहः।
तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ।।

५) उद्वर्तनविधिः

उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम् ।
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।।

६) भोजनविधिः

जीर्णे हितं मितं चाद्यात् न वेगान्नीरयेद्बलात् ।
न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।।

७) स्वास्थ्यरक्षणविधिः

* नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावान् आप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ।।

SCERT TELANGANA

श्लोकानां भावाः

१) आरोग्यकामः जनः आरोग्यस्य रक्षणार्थम् आयुषः वर्धनार्थं च प्रातः सूर्योदयात् घण्टाद्वयपूर्वमेव निद्रातः जागृयात् । सपदि शौचकार्याणि कृत्वा दन्तधावनं कुर्यात् ।

२) प्रतिदिनं शरीरव्यायामः कर्तव्यः । तेन शरीरे लघुत्वं, भारशून्यता च भवति । शरीरे अनावश्यकमेदोवृद्धिः न भवति । अधिकमेदसः क्षयोऽपि भवति । व्यायामतः कार्यं कर्तुं समर्थता, उत्साहः च भवतः । अग्निमान्द्यम्, अजीर्णता इत्यादिदोषाः न भवन्ति । शरीराकृतिः सुन्दरी भवति ।

३) प्रतिदिनं शरीरे तैलमर्दनं कृत्वा चणकपिष्टमर्दनेन उष्णजलेन च स्नानं कुर्यात् । एवं करणेन अकालवृद्धत्वम्, शारीरिकश्रमः, वातदोषाः इत्यादिसमस्यानां निवारणं भवति । नेत्रयोः दृष्टिः प्रसन्ना भवति । शरीरस्य बलं, सौन्दर्यम् आयुश्च वर्धते । सम्यक् निद्रा लभ्यते ।

यदि शरीरे पूर्णतया तैलमर्दनं कर्तुं न शक्यते तर्हि विशेषेण शिरसि, कर्णयोः, पादयोः अवश्यम् करणीयम् । अनारोग्यपीडितः जनः अर्थात् कफपीडितः, सद्यो व्याधिमुक्तः, अजीर्णादिभिः पीडितः च अभ्यङ्गनपूर्वकं स्नानं न कुर्यात् ।

४) प्रतिदिनं प्रातः काले एव स्नानं करणीयम् । स्नानेन क्षुधा, बलम् आयुश्च वर्धन्ते । स्नानेन शरीरगताः कण्डूतिः, मालिन्यम्, स्वेदः, श्रमः, आलस्यम्, दाहः चर्मरोगाः इत्यादयो दोषाः निवारिताः भवन्ति ।

प्रतिदिनं शरीरस्य मध्यतः अधोभागे उष्णजलेन स्नानं बलं जनयति । ऊर्ध्वभागे विशेषेण शिरसि उष्णजलेन स्नानं केशानां नेत्रयोश्च बलं नाशयति । अतः शिरसि शीतलजलेनैव स्नानं करणीयम् ।

५) प्रतिदिनं स्नानान्तरं पुरुषाः चन्दनस्य, स्त्रियः हरिद्राचन्दनयोः शरीरे लेपनं कुर्युः । एवं लेपनेन कफदोषः मेदसः वृद्धिश्च निवार्यन्ते । वृद्धस्य मेदसः लयोऽपि भवति । अवयवानां समानलक्षता भवति । चर्मणः आरोग्यं सौन्दर्यं च वर्धते ।

६) पूर्वं खादितस्य अन्नस्य जीर्णानन्तरमेव पुनः शरीरस्य हितकरः आहारः स्वीकरणीयः। अवसरः अस्ति चेत् भोजनात् पूर्वमेव मलमूत्रविसर्जनं करणीयम् । मलमूत्रादिवेगपीडितान् भोजने प्रवृत्तान् न कारयेत् । अजीर्णादिकं रोगं परिहार्य एव अन्यकार्यं करणीयम् ।

७) यः आत्मनः हितम् आहारं स्वीकरोति, विहारं च करोति, प्रत्येकमपि कार्यं विचार्य करोति, विषययोगे अनासक्तः भवति, दानशीलः, सर्वेषु समभाववान्, सत्यवादी, क्षमावान् आप्तानां सेवकश्च भवति सः नीरोगी भवति ।

विशेषांशाः

अभ्यङ्गः

शरीरे सर्वत्र तिलतैलस्य मर्दनं कृत्वा करणीयम् स्नानम् । तस्य अभ्यञ्जनमिति व्यवहारः । एतादृशं स्नानं प्रतिदिनं करणीयम् । किन्तु इदानीं भारतीयाः पर्वदिनेषु, शुभकार्येषु कुर्वन्ति । एतस्य ''अभ्यञ्जनम्'' इत्यपि नाम वर्तते ।

ब्राह्मीमुहूर्तः (ब्राह्ममुहूर्तः)

सूर्योदयात् घण्टाद्वयस्य पूर्वं विद्यमानः कालः ब्राह्मीमुहूर्तकालः इति उच्यते । अस्मिन् समये प्रकृतौ दैवीशक्तिः भवति । यः अस्मिन् समये उत्थाय कार्याणि करोति सः सात्त्विकः, स्वस्थः बुद्धिमान् च भवति ।

उद्वर्तनम्

उद्वर्तनं नाम चन्दनं, हरिद्रा इत्यादिसुगन्धद्रव्याणां पिष्टेन मलापकर्षकं लेपनम् ।

रचयितुः परिचयः

पाठ्यभागेऽस्मिन् विद्यमानाः श्लोकाः **'अष्टाङ्गहृदयम्'** नाम आयुर्वेदग्रन्थस्य 'सूत्रस्थानम्' इति भागे प्रथमाध्यायतः चतुर्थाध्यायतश्च स्वीकृताः। ग्रन्थममुम् आयुर्वेदविद्वान् वाग्भटाचार्यः समारचयत् । वाग्भटाचार्यः सिन्धुदेशं स्वजन्मना अलञ्चकार । अस्य कालः क्री.श 375 - 413 इति श्रूयते । अस्य पितुः नाम सिंहगुप्तः । अस्य पितामहस्यापि नाम वाग्भटः । अयं विक्रमादित्यस्य समकालिकः आसीत् इत्यपि श्रूयते ।

चरकेण विरचिता ''चरकसंहिता'', सुश्रुतेन प्रणीता ''सुश्रुतसंहिता'', वाग्भटेन निर्मितम् ''अष्टाङ्गहृदयम्'' इति च ग्रन्थत्रयम् आयुर्विज्ञाने ''बृहत्त्रयी'' नाम्ना प्रसिद्धम् । अष्टाङ्गहृदयं शल्यचिकित्सायाः औषधचिकित्सायाश्च सम्मिलितं रूपम् ।

अयं वाग्भटाचार्यः अष्टाङ्गसङ्ग्रहः, अष्टाङ्गनिघण्टुः, अष्टाङ्गावतारः, रसरत्नसमुच्चयः नाम प्रसिद्धान् ग्रन्थानपि रचितवान् ।

SCERT TELANGANA

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. पाठस्थाः श्लोकाः किमधिकृत्य बोधयन्ति ?

२. व्यायामस्य आरोग्यस्य च कः सम्बन्धः ?

३. प्रतिदिनं स्नानं करणीयमिति पाठे अस्ति । तथा स्नानं प्रतिदिनं न कुर्मः चेत् किं भवति ?

४. व्यायामः नाम किम् ? व्यायामे कानि कानि कार्याणि कर्तुं शक्नुमः?

५. कक्ष्यायां छात्राः गणशः उपविश्य श्लोकान् पठन्तः तेषां भावस्य चर्चां कुर्वन्तु।

आ) पाठस्थानाम् अनुस्वारान्तपदानां, विसर्गान्तपदानाम् अधः रेखाङ्कनं कुर्वन्तु, लिखन्तु ।

इ) अधः दत्तौ श्लोकौ पठित्वा तस्य आधारेण अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

क. अन्नदानं परं दानं विद्यादानमतः परम् ।
अन्नेन क्षणिका तृप्तिः यावज्जीवं तु विद्यया ।।

ख. आदित्यस्य नमस्कारान् ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
आयुः प्रज्ञा बलं वीर्यं तेजः तेषां च जायते ।।

१. श्लोके किं दानं विशिष्टमिति उक्तम् ?

२. विद्यादानेन किं प्रयोजनम् ?

३. सूर्यनमस्कारान् कुर्वतां जनानां के के जायन्ते ?

४. अन्नविद्यादानयोः को भेदः?

ई) कार्यकारणसम्बन्धं चिन्तयित्वा मञ्जूषातः योग्यं पदं चित्वा पट्टिकां पूरयन्तु ।

देहस्य शोभा, जरानिवारणम्, क्षुधा, अवयवसौष्ठवम् कण्डूतिनिवारणम्, मेदसः क्षयः, जठराग्निदीपनम्, वातदोषनिवारणम्, स्वास्थ्यम्, चर्मसौन्दर्यम्, बलम्, मालिन्यनिवारणम्, लाघवम्, शरीरस्य दृढत्वम्, दृष्टेः प्रसन्नता, कर्मसामर्थ्यम्, आयुष्यम्, आलस्यनिवारणम्, दुर्गन्धनिवारणम् ।

स्नानेन	व्यायामेन	अभ्यङ्गेन

उ) पाठं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१ . निद्रातः कदा उत्थातव्यम् ?

२. अभ्यङ्गस्नानं नाम किम् ?

३. अभ्यङ्गनं के न कुर्युः ?

४. उद्वर्तनेन प्रयोजनानि कानि ?

५. भोजनं कदा करणीयम् ?

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. अधिकमेदसः वृद्धिः कथं भवति ?

२. पाठे अनुक्तानि स्नानप्रयोजनानि लिखन्तु ।

३. मितिं विना आहारं खादामः चेत् किं भवति ?

४. रोगस्य प्रशमनार्थं किं किं करणीयम् ?

५. कः हिताहारः ? कः अहिताहारः ? इति खाद्याखाद्यपदार्थानाम् एकां पट्टिकां रचयन्तु ।

आ) अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. पाठे उक्तान् आरोग्यप्रदान् अंशान् स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

२. व्यायामस्य प्रयोजनानि लिखन्तु ।

इ) सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१. रामः नित्यविधीन् आचरति, सोमः नित्यविधीन् न आचरति । तयोः मध्ये विद्यमानान् शारीरिकभेदान् पट्टिकारूपेण विशदयन्तु ।

२. अधः दत्तानि वाक्यानि संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

1. రాముడు ప్రతిదినం ఉదయం 5 గం॥లకు నిద్ర లేస్తాడు.

2. రాముడు మిత్రుడైన కిశోర్‌తో కలిసి వ్యాయామం చేస్తాడు.

3. రమ ఎల్లప్పుడు హితకరమైన ఆహారం తింటుంది.

4. ప్రతిదినం వ్యాయామం చేయడం వల్ల రోగనిరోధకశక్తి పెరుగుతుంది.

SCERT TELANGANA

ई) प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

१) पाठस्य श्रवणात् पूर्वमेव एतेषु कमंशं भवान् अनुसरन्नस्ति ?

२) अष्टाङ्गहृदये उक्ताः एते अंशाः मानवजीवनाय कथमुपयुक्ताः भवन्ति ?

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

अ) अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । रेखाङ्कितानि पदानि उपयुज्य स्वीयवाक्यानि रचयन्तु ।

१) स्वस्थः जनः सर्वमपि कार्यं साधयितुं शक्नोति ।

२) व्यायामेन मेदसः क्षयः भवति ।

३) पयोहिमं खादित्वा रमेशः कफग्रस्तः अभवत् ।

४) उत्तमदिनचर्यया शरीरस्य दृढत्वं भवति ।

५) हरिद्रालेपनेन चर्मदोषाः नश्यन्ति ।

आ) अधः दत्तानि पदानि पठन्तु । पदस्य अन्तिमाक्षरम् आदिमाक्षरं कृत्वा अन्यपदं चित्वा क्रमशः लिखन्तु ।

मशकाः	मकरनिलयः	जनमानसम्	वीरकुमारः
व्यायामः	रामराजः	यामिनीपतिः	मेघमाला
कारवेल्लः	लवः	महिलागौरवम्	तारामण्डलम्

उदा - व्यायामः, मशकाः .....

इ) अधः पदानि सन्ति । तेषां सम्बद्धानि पदानि लिखन्तु ।

१ . ब्राह्ममुहूर्तः ....

२. अभ्यङ्गनम् ....

३. व्यायामः ....

४. स्नानम् ....

५. आहारः ....

SCERT TELANGANA

ई) अधः दत्तानि पदानि उचितस्थाने स्थापयित्वा कोष्ठकं पूरयन्तु ।

आचरामः	व्यायामः	भागाः
चर्मरोगाः	भारती	कर्तव्या

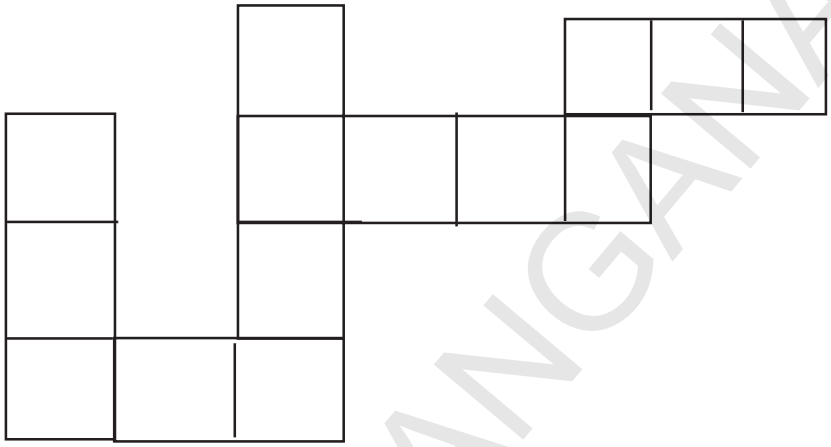

2. साहित्यांशाः

अ) अधः दत्तस्य श्लोकपादस्य गुरुलघुनिरूपणं गणविभाजनञ्च अवगच्छन्तु ।

। ∪ ।	∪ ∪ ।	। ∪ ।	∪ ∪
अ थ प्र	जा ना म	धि पः प्र	भा ते
ज	त	ज	ग ग

उपरि दत्ते श्लोकपादे क्रमेण **''ज - त - ज - गुरुद्वयञ्च''** वर्तते ।

यत्र इमे गणाः भवन्ति तत्र **''उपेन्द्रवज्रानामकं''** छन्दोवृत्तं भवति ।

उपेन्द्रवज्रालक्षणम् -

१. श्लोके पादचतुष्टयं भवति ।

२. क्रमशः ज-त-ज-ग-ग-इति गणाः भवन्ति ।

३. प्रतिपादम् एकादशाक्षराणि भवन्ति ।

''उपेन्द्रवज्रा ज-त-जास्ततो गौ''

SCERT TELANGANA

ई) अधः दत्तानां श्लोकपादानां गुरूलघुनिरूपणपुरस्सरं सोदाहरणं गणविभजनं कुर्वन्तु ।

नमोऽस्तु नालीकनिभाननायै

नमोऽस्तु दुग्धोदधिजन्मभूम्यै ।

नमोऽस्तु सोमामृतसोदरायै

नमोऽस्तु नरायणवल्लभायै ।।

परियोजनाकार्यम्

1. बहुकालतः व्यायामम्, अभ्यङ्गनस्नानं कुर्वतः जनान् पृष्ट्वा तेषाम् अनुभवान् सङ्कलय्य कक्ष्यायां श्रावयन्तु ।
2. दिनपत्रिकासु प्रकाशितान् आरोग्यसम्बद्धान् विषयान् सङ्गृह्य भित्तिपत्रे लेपयन्तु ।

विषयविस्तरः

षड्दर्शनानि

दर्शनानि जगत् - जीव - ईश्वराणां तत्त्वं दर्शयन्ति ।

पाणिनेर्जैमिनेश्चैव व्यासस्य कपिलस्य च ।

कणादस्याक्षपादस्य दर्शनानि षडेव हि ।। इति ।

प्रसिद्धानि तु दर्शनानि षड्दर्शनप्रवक्तारः च प्रस्तुताः । तानि अधः संसूच्यन्ते ।

१. व्याकरणम् २. पूर्वमीमांसादर्शनम् ३. उत्तरमीमांसादर्शनम्

४. साङ्ख्यदर्शनम् ५. वैशेषिकदर्शनम् ६. न्यायदर्शनम्

अभिमानधनं येषां चिरं जीवन्ति ते नराः ।

SCERT TELANGANA

५. हिमवद्वर्णनम्

द्वितीयः भागः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

अध्यापकः	-	अरविन्द ! ह्यस्तनपाठे मया कं कविम् उद्दिश्य पाठः पाठितः ?
अरविन्दः	-	वाल्मीकिमहर्षिमुद्दिश्य ।
सरला	-	आर्य ! सः आदिकविः इति च भवता कथितः ।
अध्यापकः	-	समीचीनम् । तथैव केषाञ्चन संस्कृतकवीनां नामानि वदन्तु ।
अरविन्दः	-	कालिदासः, भारविः ।
सरला	-	दण्डी, माघः भवभूतिश्च ।
अध्यपाकः	-	अद्य महाकविकालिदासमुद्दिश्य ज्ञास्यामः ।

प्रश्नाः ?

1. वाल्मीकिना रचितः ग्रन्थः कः ?
2. केषाञ्चित् कवीनां नामानि वदन्तु ।
3. संस्कृतकवीनां काव्यनामानि अधिकृत्य वदन्तु ।

उद्देश्यम्

- ★ संस्कृतसाहित्ये कालिदासस्य विशिष्टतायाः कथनम् ।
- ★ वर्णनरूपप्रक्रियायाः अवबोधनम् ।
- ★ पञ्चमहाकाव्यान्तर्गतस्य ''कुमारसम्भव'' काव्यस्य परिचयः ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

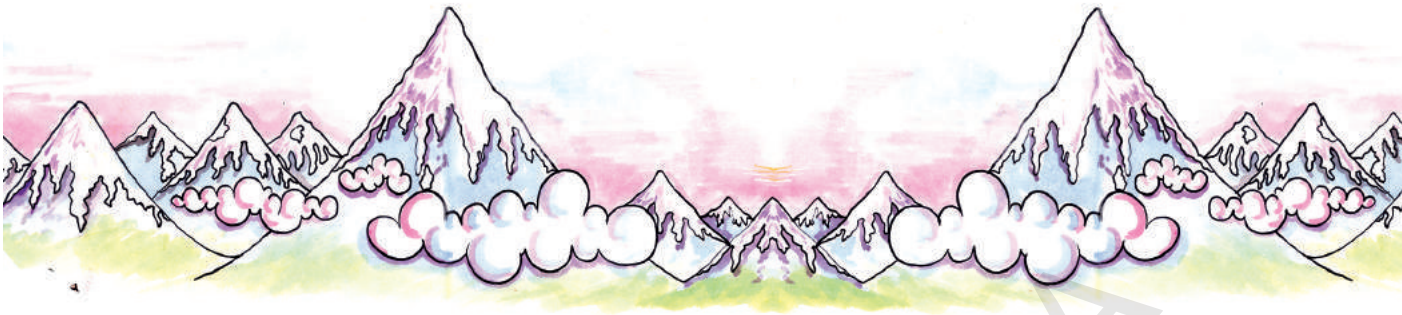

* 1. अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।
पूर्वापरौ तोयनिधी विगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ।।

*2. यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ।।

*3.अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः।।

* 4. आमेखलं सञ्चरतां घनानां छायामधस्सानुगतां निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः।।

*5. पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं
यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैः
मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः।।

SCERT TELANGANA

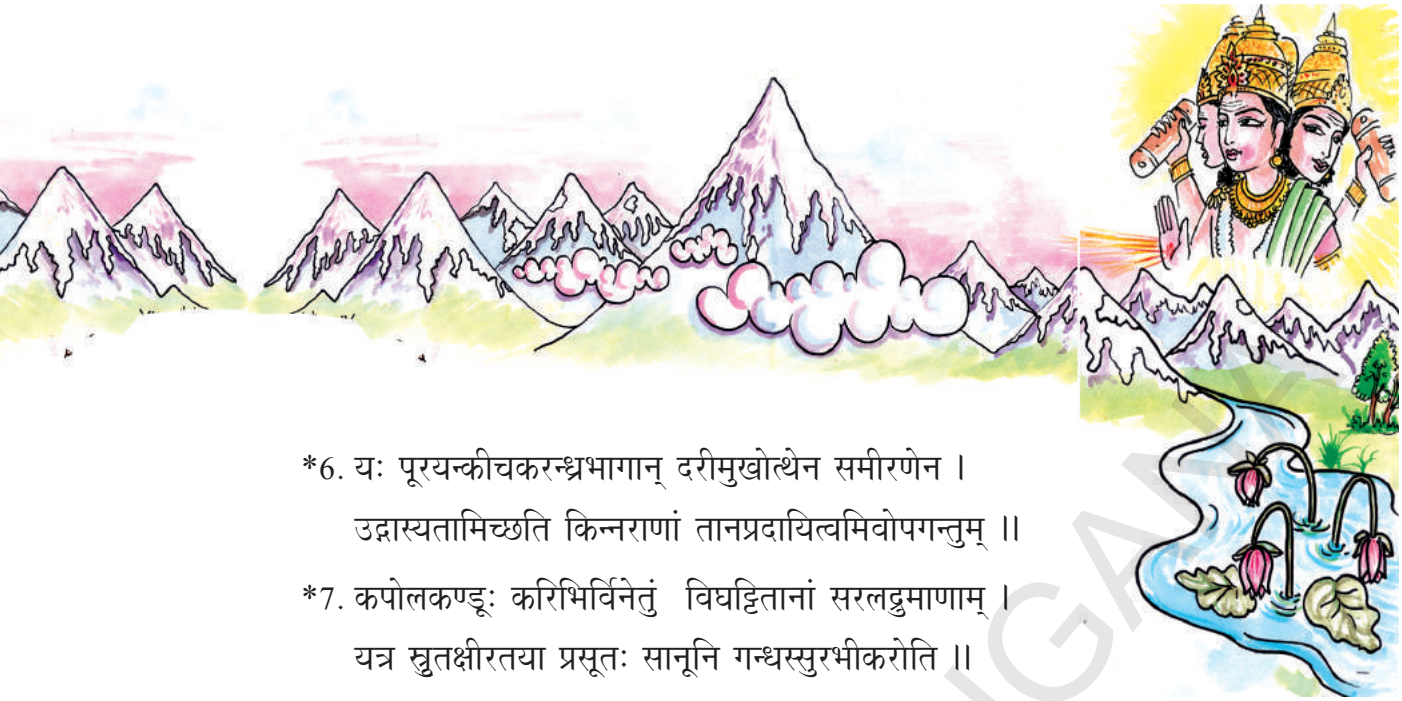

*6. यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥

*7. कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धस्सुरभीकरोति ॥

*8. दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैश्शिरसां सतीव ॥

*9. लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः इतस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्यः ॥

*10. भागीरथीनिर्झरशीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैः आसेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥

*11. सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥

*12. यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्री धरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥

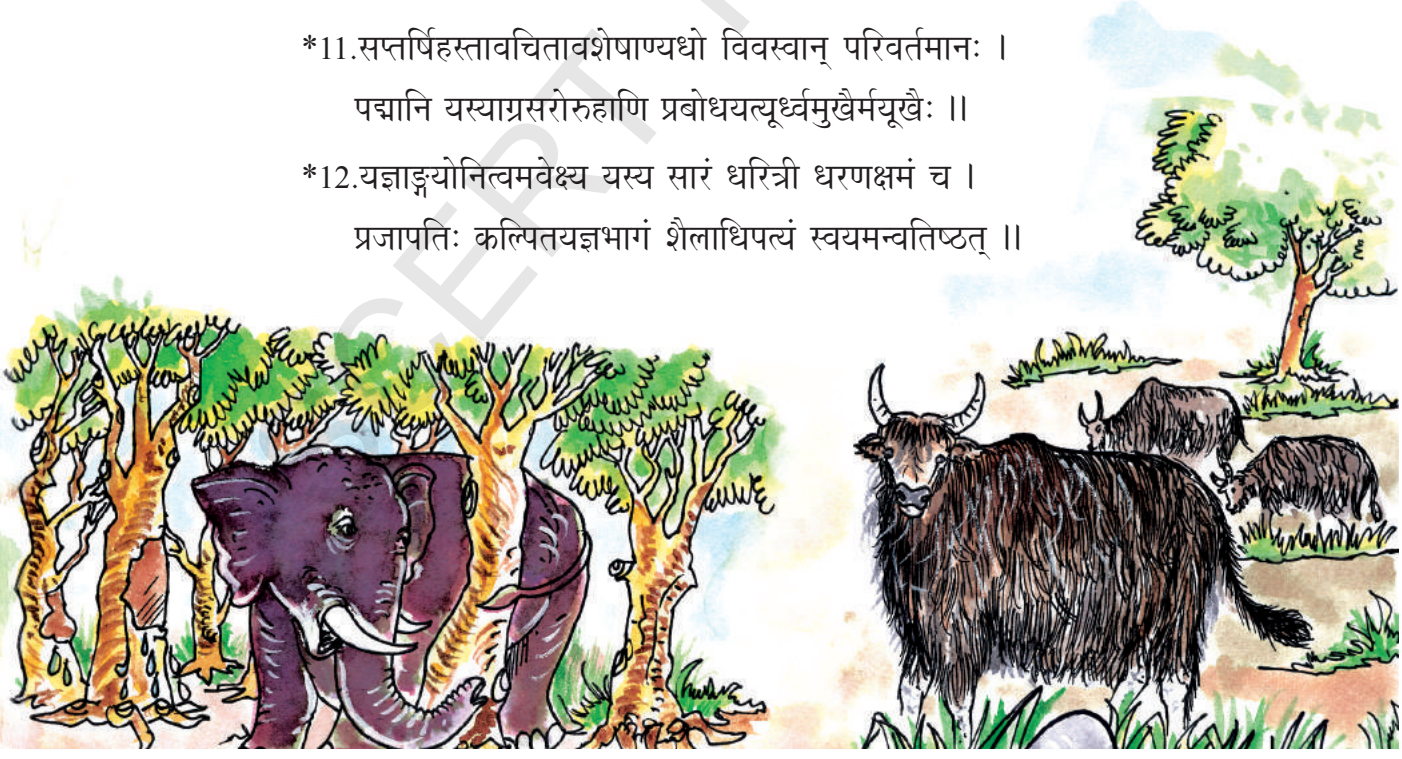

© SCERT TELANGANA

1. **अन्वयः -** उत्तरस्यां, दिशि, देवतात्मा हिमालयो नाम, नगाधिराजः, पूर्वापरौ, तोयनिधी, विगाह्य, पृथिव्याः, मानदण्डः इव, स्थितः, अस्ति ।

   भावः - भारतदेशस्य उत्तरदिग्भागे स्वयं देवतास्वरूपः पर्वतानां राजा, हिमवान् पूर्वसमुद्रमारभ्य पश्चिमसमुद्रपर्यन्तं व्याप्य, पृथिव्याः मानदण्ड इव विराजते ।

   (अनेन अस्य हिमालयस्य देवभूमित्वं चेतनाव्यवहारयोग्यत्वम्, औन्नत्यम् दैर्घ्यं च सूचितम् ।)

2. **अन्वयः -** सर्वशैलाः, यं, वत्सं, परिकल्प्य, दोहदक्षे, मेरौ, दोग्धरि स्थिते सति, भास्वन्ति, रत्नानि, महौषधीः च पृथूपदिष्टां, धरित्रीं, दुदुहुः ।

   भावः - सर्वेऽपि पर्वताः नगाधिराजं हिमालयं वत्समिव कृत्वा दोहनक्रियाचतुरं सुमेरुं दोग्धारं च विधाय महाराजेन पृथुना उपदिष्टायाः गोरूपधरायाः भूमेः प्रकाशमानानि रत्नानि सओषधीश्च दुदुहुः ।

3. **अन्वयः -** अनन्तरत्नानां, प्रभवस्य, यस्य, हिमं, सौभाग्यविलोपि, न जातं, हि, एकः, दोषः, गुणानां, सन्निपाते, इन्दोः, किरणेषु, अङ्क इव, निमज्जति ।

   भावः - नानाविधश्रेष्ठवस्तूत्पत्तिसमर्थस्य नगाधिराजस्य हिमं सौन्दर्यघातकं न भवत्येव । कुत इति चेत् यथा चन्द्रस्य प्रकाशमानेषु किरणेषु कलङ्कः निमग्नः सन् दृष्टिपथमागतोऽपि दोषकारकः न भवति तथैव अनन्तसद्गुणसमूहे पतितः स्वल्पः दोषः अपि न गण्यते ।।

4. **अन्वयः -** सिद्धाः, यस्य, आमेखलं, सञ्चरतां, घनानां, अधः, सानुगतां, छायां, निषेव्य, यदा, वृष्टिभिः, उद्वेजिताः, तस्य, आतपवन्ति, शृङ्गाणि, आश्रयन्ते ।

   भावः - अनेन श्लोकेन हिमवतः औन्नत्यं ज्ञातं भवति । यथा सिद्धाः तीव्रेण आतपेन बाधिताः तदा मेघानाम् अधः आगत्य तत्र स्थितां छायां अनुभवन्ति । यदा ते तत्रैव वृष्टिभिः पीडिताः भवन्ति तदा ते शिखराग्राणि आश्रित्य (सूर्यप्रकाशं) आतपसौख्यं च अनुभवन्ति ।।

5. **अन्वयः -** यस्मिन्, किराताः, तुषारसृतिधौतरक्तं, हतद्विपानां, केसरिणां, पदम्, अदृष्ट्वा अपि, नखरन्ध्रस्य, मुक्तैः, मुक्ताफलैः, मार्गं, विदन्ति ।

   भावः - एतस्मिन् हिमालये मृगयाविनोदिनः किराताः तत्रत्यतुषारधाराभिः क्षालितशौणितवतां हतद्विपानां सिंहानां पादप्रक्षेपणानि अदृष्ट्वापि नखरन्ध्रैः विमुक्तमौक्तिकैः तेषां सिंहानां मार्गं जानन्ति । हिमालयः विविधजन्तूनाम् आवासं कल्पयतीति भावार्थः।

6. **अन्वयः -** यः, दरीमुखोत्थेन, समीरणेन, कीचकरन्ध्रभागान्, पूरयन्, उद्गास्यतां, किन्नराणां, तानप्रदायित्वम्, उपगन्तुम्, इच्छतीव ।

भावः - हिमालयः स्वगुहामुखोद्गतेन वायुना वेणुरन्ध्रान् पूरयन् तत्र उच्चैः गानं कुर्वतीनां किन्नरस्त्रीणां तानत्वेन वाद्यसहकारं कर्तुम् इच्छन्निव प्रतिभाति । 'तानमत्र वेणुसाध्यः स्वरविशेषः ।'

7. **अन्वयः** - यत्र, करिभिः, कपोलकण्डूः, विनेतुं, विघट्टितानां, सरलद्रुमाणां, सृतक्षीरतया, प्रसूतः, गन्धः, सानूनि, सुरभीकरोति ।

भावः - हिमालयपर्वते मदगजाः स्वशरीरोत्थकण्डूनिवारणार्थं तत्रत्यसरलद्रुमान् घट्टयन्ति । तादृशघर्षणेन निस्सृतेन तरुक्षीरेण समुत्पन्नः गन्धः सहजपरिमलरहितान्यपि सानूनि परिमलीकरोति ।।

8. **अन्वयः** - यः, दिवा, भीतं, गुहासु, लीनम्, अन्धकारं, दिवाकरात्, रक्षति, उच्चैः शिरसां, शरणं, प्रपन्ने. क्षुद्रे अपि, सति, इव, ममत्वं, भवति ।

भावः - लोके सज्जनाः समीपमागतं नीचजनमपि आदरेण अनुगृह्णन्ति । 'तथैव एष देवतात्मा हिमाद्रिः दिवाभीतवत् स्थितस्य तमसः स्वगुहासु आश्रयं ददाति (कल्पयति) ।

9. **अन्वयः** - चमर्यः, इतस्ततः, (लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः) लाङ्गूल - विक्षेप - विसर्पि - शोभैः, चन्द्रमरीचिगौरैः, वालव्यजनैः, यस्य, गिरिराजशब्दम्, अर्थयुक्तं, कुर्वन्ति ।

भावः - राजानः छत्रचामरादिलाञ्छनयुक्ताः भवन्ति । अतः एषः हिमालयोऽपि चमरीमृगाणां बाहुल्यात्, चामरवालव्यजनैश्च वीजितत्वात् राजलाञ्छनालङ्कृतत्वेन गिरिराजः इति सार्थकनामधेयो भवति।

10. **अन्वयः** - भागीरथीनिर्झरशीकराणां, मुहुः, कम्पितदेवदारुः, भिन्नशिखण्डिबर्हः, यद्वायुः, अन्विष्टमृगैः, किरातैः, आसेव्यते ।

भावः - गङ्गाप्रवाहशीकरैः सिक्तैः नृत्यं कुर्वद्भ्यः शिखण्डीनां पिञ्छेभ्यः एवं कम्पितदेवदारुवृक्षेभ्यः उत्पन्नसमीरैः मृगया श्रान्ताः किराताः हिमाचले नितरां विश्रान्तिम् अनुभवन्ति ।

11. **अन्वयः** - सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि, पद्मानि, अधः, परिवर्तमानः, विवस्वान्, ऊर्ध्वमुखैः, मयूखैः, प्रबोधयति।

भावः - सप्तर्षयः तेषां मण्डलसमीपस्थे हिमालयाग्रसरोवरे देवतार्चनार्थं कतिपयानि पद्मानि अपचयन्ति स्म। ततः अवशिष्टानि सरोवरस्य पद्मानि सूर्यः स्वस्य ऊर्ध्वमुखैः किरणैः विकासयति । अनेन हिमालयशिखराणि सूर्यमण्डलमतिक्रम्य महौन्नत्येन वर्तन्त इति प्रतीयते ।

12. **अन्वयः** - यस्य, यज्ञाङ्गयोनित्वं, धरित्रीधरणक्षमं, सारं, अवेक्ष्य, प्रजापतिः, स्वयमेव, कल्पितयज्ञभागं, शैलाधिपत्यं, च, अन्वतिष्ठत् ।

भावः - तस्य हिमवतः यज्ञोपकरणीभूतसोमलतादीनाम् ओषधीनां प्रभवत्वं धरित्रीधरणक्षमं बलं च वीक्ष्य ब्रह्मा स्वयमेव तस्मै यज्ञभागभोक्तृत्वं शैलराज्याधिपत्यं च प्रदत्तवान् ।

SCERT TELANGANA

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. पाठे स्थितानि ''महाकविकालिदासवर्णनाचातुर्यसम्बद्धानि'' त्रिचतुराणि वाक्यानि वदन्तु ।

२. कालिदासः इव एकस्य वस्तुनः अन्येन वस्तुना उपमां कुर्वन् त्रिचतुराणि वाक्यानि वदन्तु ।

३. 'एको हि दोषः गुणसन्निपाते निमज्जति' इत्यस्य वाक्यस्य भावः कः? विचिन्त्य वदन्तु ।

४. 'यं सर्वशैलाः' इति श्लोके कः कीदृशः अभवत् इति वदन्तु ।

५. हिमालयस्य गिरिराजत्वं कथं सिद्धम् इति वदन्तु ।

आ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । तेषां समानार्थकवाक्यानि पाठे अन्विष्य लिखन्तु ।

१. उत्तरदिशि हिमवत्पर्वतः विद्यते ।

२. बाधिताः ऋषयः शिखराग्राणि आश्रयन्ति ।

३. मौक्तिकश्रेणीद्वारा मार्गं जानन्ति ।

४. स्वयं पर्वतानाम् आधिपत्यं दत्तवान् ।

इ. पाठं पठित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

१. भास्वन्ति रत्नानि ..... ।

२. एको हि ..... गुणसन्निपाते ।

३. ..... केसरिणां किराताः ।

४. उद्गास्यतामिच्छति .....

५. कपोलकण्डूः ..... विनेतुम् ।

ई. अधः दत्तं श्लोकं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

मूकः परापवादे, परदारनिरीक्षणेऽपि यश्चान्धः।
पङ्गुः परधनहरणे, स जयति लोकत्रये पुरुषः ॥

१. कस्मिन् सन्दर्भे मूकः भवेत् ?

२. परदारनिरीक्षणे कः भवेत् ?

३. कस्मिन् सन्दर्भे पङ्गुः भवेत् ?

SCERT TELANGANA

उ. पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. पृथिव्याः मानदण्डः इव कः वर्तते ?

२. हिमं किमर्थं सौभाग्यविलोपि न जातम् ?

३. किराताः सिंहानां मार्गं कथं जानन्ति ?

४. सानूनां परिमलत्वं कथम् अभवत् ?

५. चमर्यः कथं गिरिराजशब्दं सार्थकं कुर्वन्ति?

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि लिखन्तु ।

१. हिमालयः मानदण्डः इव वर्तते । कथमिदं वाक्यं युक्तं भवति ?

२. गुणसमूहेषु एकः दोषः न परिगणनीयः कथम् ?

३. गोरूपधरा का ?

आ. अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. हिमवत्पर्वतस्य औन्नत्यं लिखन्तु ।

२. सिद्धाः आतपसौख्यं कथम् अनुभवन्ति ?

इ. सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१. श्लोकानां भावाः भवद्भिः ज्ञाताः खलु ! एवम् एतान् श्लोकान् आधारीकृत्य एकां कथां लिखन्तु ।

२. अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

శివాజీ తల్లి జిజియాబాయి. తండ్రి షహాజీ. శివాజీ మొదట దాదాజీ కొండదేవ్ దగ్గర శస్త్రాస్త్రవిద్యలు నేర్చుకొనెను. సమర్థరామదాసు, భక్తతుకారాం వంటి సత్పురుషుల యొక్క ఆశీస్సులతో అనేక కోటలను జయించెను. శివాజీ ఛత్రపతి అను బిరుదమును పొందెను.

ई. प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

हिमालयवर्णनस्य पठनेन कालिदासः महाकविः इति त्वया अवगतम् । तमेव भावं वर्णयन् आत्मनः पितामहाय लेखं लिखन्तु ।

SCERT TELANGANA

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

अ) अधः दत्तानां पदानां समानार्थकपदानि श्लोकेषु अन्विष्य सम्पूर्णवाक्यं लिखन्तु ।

उदा - इन्दुः- चन्द्रः - चन्द्रः चन्द्रिकां ददाति ।

१. शैलः - .... ।

२. घनः - .... ।

३. हिमम् - .... ।

४. सिंहाः - .... ।

५. वृक्षः - .... ।

आ) व्यस्तवाक्यानि पठित्वा शुद्धीकृत्य पुनः लिखन्तु ।

१. हिमालयः दिशि उत्तरस्याम् अस्ति ।

२. स्रुतक्षीरतया सानूनि गन्धः प्रसूतः सुरभीकरोति ।

३. केसरिणां किराताः मुक्ताफलैः जानन्ति मार्गं ।

४. गुहासु रक्षति यः दिवाकरात् ।

५. स्वयं शैलाधिपत्यं अन्वतिष्ठत् ।

इ) अधः दत्तानां पदानां विरुद्धार्थकपदानि ज्ञात्वा तानि उपयुज्य वाक्यानि लिखन्तु ।

उदा - अस्ति × नास्ति - रमेशस्य धनं अस्ति । विद्या नास्ति ।

१. प्रकाशः ×

२. अन्तः ×

३. जातः ×

४. उपरि ×

II. भाषांशाः

अ. सन्धिं कुर्वन्तु - सन्धिनाम निर्दिशन्तु । आ. विसन्धिं कुर्वन्तु - सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।

१. अस्ति + उत्तरस्याम्	१. देवतात्मा
२. नग + अधिराजः	२. हिमालयो नाम
३. इव + उपगन्तुम्	३. पूर्वापरौ
४. अदृष्ट्वा + अपि	४. सतीव
५. शैल + आधिपत्यम्	५. सप्तर्षयः

SCERT TELANGANA

इ) अधः दत्तानां समस्तपदानां विग्रहवाक्यानि लिखित्वा समासनामानि लिखन्तु ।

१. नगाधिराजः
२. सर्वशैलाः
३. पृथूपदिष्टाम्
४. सौभाग्यविलोपि
५. गुणसन्निपाते
६. द्विपः
७. लाङ्गूलविक्षेपः
८. शैलाधिपत्यम्

ई) अधः दत्तयोः द्वयोः श्लोकपादयोः गुरुलघुनिरूपणं गणविभाजनञ्च अवगच्छन्तु ।

१.	∪ ∪ ।	∪ ∪ ।	। ∪ ।	∪ ∪
	अ स्त्यु त्त	र स्यां दि	शि दे व	ता त्मा
	त	त	ज	ग ग

२.	। ∪ ।	∪ ∪ ।	। ∪ ।	∪ ∪
	हि मा ल	यो ना म	न गा धि	रा जः
	ज	त	ज	ग ग

- उपरि स्थिते प्रथमपादे क्रमेण **त - त - ज - गुरुद्वयमिति** इन्द्रवज्राछन्दोवृत्तसम्बद्धगणाः वर्तन्ते ।

- द्वितीयपादे क्रमेण **ज - त - ज - गुरुद्वयमिति** उपेन्द्रवज्राछन्दोवृत्तसम्बद्धगणाः वर्तन्ते । एवं प्रकारेण इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनम् **''उपजातिः''** इत्युच्यते ।

उपजातेः लक्षणम् -

''अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः''

चतुर्ष्वपि पादेषु इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः एकपादपरिमितत्वेन द्विपादत्रिपादपरिमितत्वेन वा लक्षणे प्रत्येकं भिन्नतया यत्र प्रयुज्येते तत्र ''उपजातिः'' भवति ।

उ) अधः दत्तानां श्लोकपादानां गुरुलघुनिरूपणपुरस्सरं गणविभजनं सोदाहरणं निरूपयन्तु ।

श्रीरामचन्द्रः श्रितपारिजातः समस्तकल्याणगुणाभिरामः ।
सीतामुखाम्भोरुहचञ्चरीको निरन्तरं मङ्गलमातनोतु ।।

SCERT TELANGANA

ऊ) पठन्तु, अवगच्छन्तु ।

१. **हनूमानब्धिमतरत् दुष्करं किं महात्मनाम् ।**

- अत्र ''हनूमान् अब्धिम् अतरत्'' इति विशेषविषयः

''दुष्करं किं महात्मनाम्'' इति सामान्येन समर्थितः ।

२. **'एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' ।**

- अत्र ''एकः दोषः गुणसन्निपाते निमज्जति'' - इति सामान्यम्,

''चन्द्रकिरणेषु कलङ्कः यथा न गोचरो भवति'' इति विशेषेण समर्थितः ।

विवरणम् : **यत्र सामान्यं विशेषेण वा, विशेषः सामान्येन वा समर्थ्यते, तत्र ''अर्थान्तरन्यासालङ्कारः'' भवति ।**

लक्षणम् - **उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः ।**

ऋ) अधः दत्तस्य वाक्यस्य दत्तान् प्रश्नान् आधारीकृत्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

विवेकानन्दः समुद्रमध्ये शिलायां तपश्चकार । नास्ति असाध्यं महात्मनाम् ।

१. कः तपश्चकार ?

२. कुत्र तपश्चकार ?

३. अस्मिन् सामान्यवाक्यं किम् ?

४. विशेषवाक्यं किम् ?

५. कः कं समर्थयति ?

६. अयं कः अलङ्कारः ?

७. अर्थान्तरन्यासालङ्कारे के मुख्यांशाः भवन्ति ?

ऌ) अधः दत्तस्य श्लोकस्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

गुणवज्ञनसंसर्गात् याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ।
पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ।।

परियोजनाकार्यम्

'उपमा कालिदासस्य' इति प्रशस्तिः विद्यते । भवद्भिः पाठे बहुत्र उपमालङ्कारप्रयोगः दृष्टः । अतः अन्येषु काव्येषु कृतानाम् उपमालङ्कारप्रयोगाणां वाक्यानि भवदधीतपाठ्यांशान् अनुसृत्य सङ्कलयन्तु, भित्तिपत्रे स्थापयन्तु ।

६. जागृहि त्वं भारतीय !

द्वितीयः भागः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

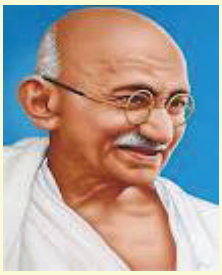

प्रश्नाः ?

1. चित्रे के के दृश्यन्ते ?
2. ते किं कृतवन्तः?
3. इदानीमपि एतान् स्मरामः किमर्थम् ?

उद्देश्यम्

- ✶ भारतदेशे विद्यमानस्य प्रकृतिसौन्दर्यस्य आस्वादनम् ।
- ✶ लोकं चैतन्यपथे चालयितुं संस्कृतज्ञाय तदीयोत्तरदायित्वज्ञापनम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

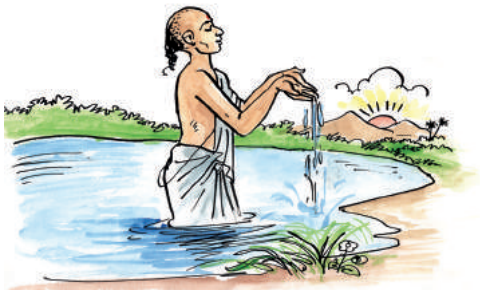

जागृहि त्वं भारतीय ! प्रभातं समुपस्थितम् ।
संस्कृतज्ञ ! प्रयामश्चल ! वयं राष्ट्रे जागृयाम ।
वयं राष्ट्रे जागृयाम ।। जागृहि ।।

बाल-पिक-कुल-मधुर-संस्कृत-पञ्चम-स्वर-कूजितम्
शृणु श्रवण-सुखप्रदं कवि-सुभाषित-कल-किलकिलम् ।
पश्य विश्वहितास्पदं त्यागारुणं कलयागतम्
ज्ञानभानुमुपास्महे धियो यो नः प्रेरयेत् ।
धियो यो नः प्रेरयेत् ।। जागृहि ।।

विसृज जाड्यं मोहजनितं त्यजालस्यं मानसम्
श्रुति-स्मृति-ऋषि-शङ्खनादैर्दमय मन्देहासुरान् ।
चिन्तयानन्तं समन्तात् सर्वजीवान्तर्गतं
भारतीसुप्रजाः ! कार्यं मातृसेवनमाह्निकम् ।
मातृसेवनमाह्निकम् ।। जागृहि ।।

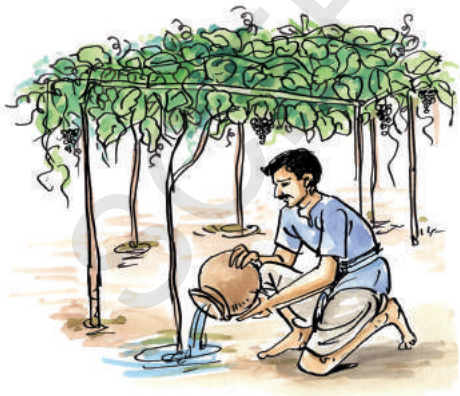

मनः क्षेत्रं समं कृत्वा स्नेहलतिका रोप्यताम्
दयासलिलं पूरयित्वा प्रेमपुष्पं वर्ध्यताम् ।
संविभज्य ज्ञानसुफलं समैः सह सम्भुज्यताम्
मुनिवचनकृतिशान्तिधृतिभिः भारतश्रीः साध्यताम् ।।
भारतश्रीः साध्यताम् ।। जागृहि ।।

SCERT TELANGANA

गीतस्य सारांशः

हे भारतीय ! त्वं भारतीयसंस्कृतौ जागरूको भव । कुसंस्कृतिभ्यः प्रबोद्धुम् एषः एव सुसमयः । हे संस्कृतज्ञ ! आगच्छ । वयं देशीयान् जनान् जागरयामः।

बालाः पिकाः इव मधुराणि संस्कृतगीतानि गायन्ति । तानि पञ्चमस्वरमिव शृणुमः। कवीनां सुभाषितानि अपि प्रबोधयन्ति आनन्देन शृणुमः। त्यागरूपमरुणं परिशीलयन्तः ज्ञानसूर्यमाराधयामः।

लौकिकव्यामोहानां कारणतः आस्मासु स्थितं शारीरिकं जडत्वं, मानसिकम् अज्ञानं च त्यक्त्वा वयं संस्कृतिविषये जागृयाम । सर्वप्राणिषु स्थितमन्तर्यामिनम् एकमेव ज्ञास्यामः। तदा अज्ञानतः मानवेषु स्थिताः भेदाः नश्यन्ति । तेन ऐकमत्येन वयं सर्वे भारत्याः सुपुत्राः सन्तः मातृसेवनं नित्यकार्यं कर्तुं शक्नुमः।

सर्वैः सम्भूय कार्यकरणाय मनसि सर्वे समानाः इति भावनां स्वीकुर्मः चेत् दया, प्रेम इत्यादिसद्गुणाः जायन्ते । तदा वयं सर्वे मिलित्वा भारतीयवैज्ञानिकवाङ्मयम् अध्येतुं शक्नुमः । तद्विषये महर्षीणां वचनानि, रचनाः, चरितानि अस्माकं मार्गदर्शकानि भवन्ति । तेषामुपयोगेन वयं शान्तिं धैर्यं च सम्पाद्य भारतमातुः घनवैभवं सम्पादयामः।

विशेषांशाः

गीते सर्वत्र अवधारणापूर्वपदकर्मधारयस्य प्रयोगः विशेषार्थं बोधयति ।

पञ्चमस्वरः - स,रि,ग,म,प,द,नि इति सप्तस्वरेषु 'प' इत्यस्य पञ्चमस्वरः इति व्यवहारः। ''पिकः कूजति पञ्चमम्'' इति कोकिलस्य कूजितं पञ्चमस्वरः इति व्यवह्रियते ।

मन्देहासुराः - मन्देहाः इति असुराः । मन्देहनामकाः राक्षसाः उदयसमये सूर्यं पीडयन्ति । गायत्रीमन्त्रोच्चारणपूर्वकं सूर्याय अर्घ्यप्रदानं कुर्मः चेत् मन्त्रपूतं तज्जलमेव मन्देहानां विषये ब्रह्मास्त्रं भवति । तदा ते सूर्यं विहाय गच्छन्तीति पौराणिकी कथा ।

आह्निकम् - अहनि अहनि कर्तव्यं कर्म । सन्ध्यावन्दनादिकम् आह्निकं कर्म । (प्रतिदिनं करणीयम् । न कुर्मः चेत् प्रत्यवायः (पापं) भवति ।)

SCERT TELANGANA

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. ''वयं राष्ट्रे जागृयाम'' इति कविः किमर्थं गायति ?

२. सूर्यः कथं सर्वान् प्रेरयति ? ज्ञानं कथं सर्वान् प्रेरयति ?

३. जाड्यम्, आलस्यं त्यजामः चेत् किं भवति ?

४. ''चिन्तयानन्तं समन्तात् सर्वजीवान्तर्गतम्'' इति कविः गायति । सर्वजीवान्तर्गतम् अनन्तं कथं चिन्तयामः ?

आ. गीते विद्यमानानि क्रियापदानि एकत्र लिखित्वा तेषामर्थानवगच्छन्तु ।

इ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । तेषां समानार्थकानि वाक्यानि गीतात् चित्वा लिखन्तु ।

१. लोकं प्रविशन्तं त्यागरूपम् अरुणं पश्यतु ।

२. अस्माकं मतिप्रेरकं ज्ञानसूर्यं सेवामहे ।

३. भवान् अज्ञानतः जातं जाड्यं त्यजतु आलस्यं च विसृजतु ।

४. भरतमातुः सुपुत्र ! भवता जननीसेवा इति नित्यकार्यम् आचरणीयम् ।

५. ज्ञानफलं विभज्य सर्वैः जनैः सह खादन्तु ।

ई. अधः दत्तं परिच्छेदं पठन्तु । कदा, किं, कुत्र, का, इत्यादिप्रश्नवाचकान् उपयुज्य प्रश्नान् निर्मान्तु ।

योगाचार्यः वेङ्कटेश्वरः शिष्यान् एवं वदति । प्रतिदिनं (प्रातः) योगाभ्यासः करणीयः । आचार्यस्य सविधे शिक्षणं विना आसनानि न करणीयानि । एकैकम् आसनम् एकैकस्मिन् अवयवे प्रभावं जनयति । योगस्य आचरणेन शरीरगतं मालिन्यं स्वेदरूपेण गच्छति । शरीरस्य स्वास्थ्यसिद्धिः भवति ।

उ. पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. 'कस्मिन् जागृयाम' इति गीते उक्तमस्ति ?

२. 'धियो यो नः प्रेरयेत्' इति गीते केषु विषयेषु उक्तमस्ति ?

३. 'मातृसेवनमाह्निकम्' इति गीते कस्मिन् सन्दर्भे उक्तम् ?

४. 'भारतश्रीः साध्यताम्' इति केषु अंशेषु उक्तम् ?

SCERT TELANGANA

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. प्रतिदिनं जनाः स्वयमेव निद्रातः जागरणं प्राप्नुवन्ति । किन्तु कविः ''वयं राष्ट्रे जागृयाम'' इति वदति । तस्य भावः कः ?

२. मातृसेवनं नाम नित्यं किं किं कर्तुं शक्यते ?

३. सर्वेषां कृते ज्ञानस्य वितरणेन किं प्रयोजनम् ?

४. ''स्नेहः - दया - प्रेम'' इत्यादिभावैः एकतानिर्माणं कथं साध्यं भवति ?

५. कीदृशं कार्यं विश्वहितास्पदं भवितुमर्हति ?

आ. अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. ''मुनिवचन-कृति-शान्ति-धृतिभिः भारतश्रीः साध्यताम्'' इत्यनेन भारतदेशस्य वैभवप्राप्तये मुनीनां चरितानि कथमुपकुर्वन्ति ? इति निरूपयन्तु ।

२. गीतस्य सारांशं स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

इ. सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१. अधः दत्तानि ध्येयवाक्यानि पठित्वा तादृशानि निर्मान्तु ।

''स्नेहलतिका रोप्यताम् - भारतश्रीः साध्यताम् ।''

''आर्षवाङ्मयं पठामः - देशसंस्कृतिमाचरामः ।''

२. अधः धत्तम् अनुच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

ప్రఖ్యాతి చెందిన శ్రీ మల్లికార్జునస్వామి దేవాలయం శ్రీశైలంలో ఉంది. భారతదేశంలోని ద్వాదశ జ్యోతిర్లింగాలలోని ఒక ప్రధానలింగము ఇక్కడ వెలసి ఉన్నది. భ్రమరాంబాసహిత శ్రీ మల్లికార్జునస్వామికి ప్రతిసంవత్సరం శివరాత్రి రోజున ఉత్సవం జరుగుతుంది. భ్రమరాంబాదేవి అష్టాదశశక్తిపీఠాధిదేవతలలో ఒక దేవత.

ई. प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

कविः ऐकमत्येन मातृसेवनमाह्निकमिति उक्तवान् । भवन्तः ऐकमत्येन भारतमातृसेवनं कथं कुर्वन्ति ?

SCERT TELANGANA

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

अ. मञ्जूषातः योग्यं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

बालगङ्गाधरतिलकः	लोकमान्यः	बर्मा	रत्नगिरिः
गणितशास्त्रे	स्मरन्तः	स्वराज्य	गीतारहस्यम्
ज्योतिषशास्त्रे	पश्चिम	अधिकारः	बद्धः

भारतदेशे .....दिग्भागे मुम्बायिनगरम् अस्ति । मुम्बायिनगरस्य समीपे ..... नाम नगरम् अस्ति । तत्र रामचन्द्रतिलकः नाम .....च पण्डितः आसीत् । तस्य पुत्रः ..... । बालगङ्गाधरतिलकः ..... सम्पादनं मम जन्मसिद्धः ..... इति घोषितवान् । सः ..... देशे माण्डले नामके कारागारे आङ्ग्लेयैः ..... आसीत् । तिलकः .....इति ग्रन्थं लिखितवान् । तस्य त्यागनिरतिं ..... भारतीयाः तं सगौरवं ..... इति बिरुदेन सम्मानितवन्तः ।

आ. कोष्ठकद्वयतः समानार्थकपदानि चित्वा एकत्र लिखन्तु । तानि उपयुज्य वाक्यानि लिखन्तु ।

प्रयामः	राष्ट्रे	पिकः	विसृज	कलय	सलिलम्	धियः	श्रीः
कोकिलः	त्यज	चलामः	परिशीलय	उदकम्	देशे	मतीः	कान्तिः

उदा - प्रयामः = चलामः - वयम् अभिवृद्धिमार्गे प्रयामः।

2. व्याकरणांशाः

अ. अधः दत्तान् समासान् दत्तानि विग्रहवाक्यानि च पठित्वा अवगच्छन्तु ।

समासाः	**विग्रहवाक्यानि**
१. बालपिकाः	बालाः एव पिकाः।
२. त्यागारुणम्	त्यागः एव अरुणः । तं त्यागारुणम् ।
३. मनः क्षेत्रम्	मनः एव क्षेत्रम् । मनःक्षेत्रम् । तत् ।

उपरितनसमस्तपदानि अवधारणापूर्वपदकर्मधारयसमासस्य उदाहरणानि ।

आ) उपरितनानि उदाहरणानि अनुसृत्य अधः दत्तानां समस्तपदानां विग्रहवाक्यानि लिखन्तु ।

१. दयासलिलम् -

२. ज्ञानभानुम् -

३. स्नेहलतिकाम् -

इ) योग्यं विग्रहवाक्यं ज्ञात्वा रेखाङ्कनं कुर्वन्तु ।

१. मातृसेवनम्

क) मात्रा सेवनम् ख) मातरि सेवनम् ग) मातुः सेवनम्

२. भारतीसुप्रजाः

क) भारत्याः सुप्रजाः ख) भारत्या सुप्रजाः ग) भारत्यै सुप्रजाः

३. भारतश्रीः

क) भारतमेव श्रीः ख) भारते श्रीः ग) भारतस्य श्रीः

४. विश्वहितम्

क) विश्वस्य हितम् ख) विश्वाय हितम् ग) विश्वे हितम्

५. शङ्खनादैः

क) शङ्खेण नादैः ख) शङ्खात् नादैः ग) शङ्खानां नादैः

६. मुनिवचनानि

क) मुनीनां वचनानि ख) मुनिषु वचनानि ग) मुनिभ्यः वचनानि ।

ई) पठन्तु - अवगच्छन्तु

अपि लाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयम् ।

अत्र चरणद्वयम् लाक्षारसलेपनरहितमपि रक्तिमं जातम् ।

विवरणम् - यत्र कारणं विना कार्यस्य उत्पत्तिः वर्ण्यते तत्र **विभावनालङ्कारः** भवति ।

लक्षणम् - **विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म चेत् ।**

SCERT TELANGANA

आ) अधः दत्तस्य वाक्यस्य दत्तान् प्रश्नान् आधारीकृत्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ।

१. कस्मात् वीणानिनादः उदेति ?

२. शङ्खात् वीणानिनादः कथमस्ति ?

३. वीणायाः के च स्वराः श्रूयन्ते ?

४. शङ्खात् वीणानिनादः उदेति वा ?

५. अस्मिन् उदाहरणवाक्ये कारणम् अस्ति वा ?

६. अस्मिन् उदाहरणवाक्ये कार्यं किम् ?

७. कार्यकारणयोः सम्बन्धः अस्ति वा ?

८. अयं कः अलङ्कारः ?

९. विभावनालङ्कारे के के अंशाः विद्यन्ते ?

ई) अधः दत्तस्य वाक्यस्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

''विनापि मण्डनं देव्याः मुखं संशोभते भृशम् ।''

परियोजनाकार्यम्

1. गीतसमुच्चयं पठित्वा एतादृशप्रेरणात्मकानि अन्यानि गीतानि चित्वा भित्तिपत्रे लिखित्वा प्रदर्शयन्तु, गायन्तु ।

(अथवा)

2. ''भेदभावान् विहाय सर्वैः सह जीवनम्'' इति विषये कथां, घटनां वा सङ्कलय्य कक्ष्यायां श्रावयन्तु ।

अमन्त्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् ।

SCERT TELANGANA

७. श्रीकृष्णकर्णामृतम्

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

शिक्षकः - **वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।**
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥
अतसीपुष्पसंकाशं हारनूपुरशोभितम् ।
रत्नकङ्कणकेयूरं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥

श्लोकं श्रुतवन्तः खलु ! श्लोके कं स्तुवन्ति ?

छात्रः - श्रीकृष्णं स्तुवन्ति महोदय !

शिक्षकः - श्रीकृष्णं स्तुवन् लीलाशुकः श्रीकृष्णकर्णामृतं रचितवान् । तेन कविना रचितान् कांश्चन श्लोकान् पठामः ।

प्रश्नाः ?

1. श्रीकृष्णः कीदृशः ?
2. बालकृष्णस्य कामपि एकां लीलां वदन्तु ।
3. कृष्णभक्तिपूर्वकं श्लोकमेकं वदन्तु ।

उद्देश्यम्

- ✶ श्रीकृष्णबाल्यलीलाविनोदानुभूतिसम्पादनम् ।
- ✶ छात्रेभ्यः मानसिकोल्लासस्य उत्पादनम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

1. बालाय नीलवपुषे नवकिङ्किणीकजालाभिरामजघनाय दिगम्बराय ।
शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय नवनीतमुषे नमस्ते ॥

2. करारविन्देन पदारविन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम् ।
वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥

3. कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वक्षस्थले कौस्तुभं
नासाग्रे नवमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणम् ।
सर्वाङ्गे हरिचन्दनं च कलयन् कण्ठे च मुक्तावलीं
गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते गोपालचूडामणिः ॥

4. अङ्गुल्या कः कवाटं प्रहरति ? कुटिले ! माधवः किं वसन्तो ?
नो चक्री किं कुलालो ? न हि धरणिधरः किं द्विजिह्वः फणीन्द्रः ?
नाहं घोराहिमर्दी किमसि खगपतिर्नो हरिः किं कपीन्द्रः ?
इत्येवं गोपकन्याप्रतिवचनजितः पातु वश्चक्रपाणिः ॥

SCERT TELANGANA

5. कस्त्वं बाल बलानुजः किमिह ते मन्मन्दिराशङ्क्या
युक्तं तन्नवनीतपात्रविवरे हस्तं किमर्थं न्यसेः? ।
मातः कञ्चन वत्सकं मृगयितुं मागा विषाणं क्षणा -
दित्येवं वरवल्लवीप्रतिवचः कृष्णस्य पुष्णातु नः ॥

6. कालिन्दीपुलिने तमालनिबिडच्छाये पुरस्संचर-
त्तोये तोयजपत्रपात्रनिहितं दध्यन्नमश्नाति यः ।
वामे पाणितले निधाय मधुरं वेणुं विषाणं कटि -
प्रान्ते गाश्च विलोकयन् प्रतिकलं तं बालमालोकये ॥

7. रामो नाम बभूव हुं तदबला सीतेति हुं तां पितु
र्वाचा पञ्चवटीतटे विहरतस्तस्याहरद्रावणः ।
निद्रार्थं जननी कथामिति हरेः हुङ्कारतः शृण्वतः
सौमित्रे क्व धनुर्धनुर्धनुरिति व्यग्रा गिरः पान्तु नः ॥

8. शम्भो ! स्वागतमास्यतामित इतो वामेन पद्मासन
क्रौञ्चारे ! कुशलं सुखं सुरपते ! वित्तेश ! नो दृश्यसे ।
इत्थं स्वप्नगतस्य कैटभजितः श्रुत्वा यशोदागिरः
किं किं बालक जल्पसीति रचितं थूथू कृतं पातु वः ॥

सारांशः

1. कविः बालं श्रीकृष्णम् एवं स्तौति । श्रीकृष्णः बालः । तस्य शरीरस्य वर्णः मेघश्यामलः, तस्य कट्यां नूतनकिङ्किणीनां बन्धः अस्ति । तेन तस्य जघनं रम्यम् अस्ति सः बालः वस्त्राणि न धरति, सः दिगम्बरः । कण्ठे व्याघ्रनखेन युक्तं भूषणम् अस्ति । मुग्धमनोहरः सः लीलार्थं नवनीतम् अपहरति । तस्मै नन्दकुमाराय नमस्काराः ।

2. श्रीकृष्णस्य हस्तौ, पादौ मुखं च इतीमे पद्मसदृशा एव । अत्र स्वहस्तपद्मेन चरणपद्मं मुखपद्मे स्थापयन्तं, वटपत्रे सुखं शयानं बालं श्रीकृष्णं मनसा ध्यायामि ।

3. बालकृष्णस्य दिव्यमनोहररूपम् एवं वर्णयति । श्रीकृष्णस्य विशाले ललाटभागे कस्तूरीतिलकं विभाति । वक्षोभागे कौस्तुभमणिः विराजते । नासिकायाः अग्रे मुक्तामणिः दृश्यते । हस्ते वेणुः करे कङ्कणमपि राजते । शरीरे चन्दनं भासते । कण्ठे मुक्ताहारः भाति । इत्थं गोपिकापरिवृतः दिव्यमनोहरमूर्तिः गोपालकृष्णः विजयते ।

4. एकदा श्रीकृष्णः राधायाः गृहमागत्य कवाटं प्रहरति स्म । तदानीं राधाकृष्णयोः मध्ये चमत्कारात्मकं सम्भाषणमभूत् ।

तदित्थमस्ति ।

राधा	-	कः स्वाङ्गुल्या कवाटं प्रहरति ?	माधवः	-	अहं माधवः।
राधा	-	वसन्तः किम् ?	माधवः	-	न, अहं चक्री ।
राधा	-	कुलालः किम् ?	माधवः	-	न, धरणीधरः।
राधा	-	द्विजिह्वः फणीन्द्रः आदिशेषः किम् ?	माधवः	-	अहं घोराहिमर्दी ।
राधा	-	खगपतिः किम् ?	माधवः	-	न, हरिः।
राधा	-	किं वानरः?			

ईदृशसम्भाषणपटुः श्रीकृष्णः अस्मान् रक्षतु इति ।

5. एका स्त्री स्वगृहमागतं कृष्णम् एवं पृच्छति । त्वं कः ? अहं बलानुजः इति कृष्णः वदति । तर्हि अत्र किं कार्यं मम गृहं किमर्थमागतवान् ? नवनीतपात्रं हस्ते किमर्थं स्थापितवान् ? इति सा स्त्री पृच्छति । तदा बालः श्रीकृष्णः गोवत्सकं मृगयन् सः अत्रास्ति वा इति द्रष्टुम् आगतोऽस्मि इति यः समाधानं ददाति तादृशः कृष्णः रक्षतु इति ।

6. बालकृष्णः तमालवृक्षवनान्तर्गतासु यमुनातीरसैकतवेदिकासु गवां संरक्षणं कुर्वन् पद्मपत्रपात्रस्थितं दध्यन्नं हस्तेन स्वीकृत्य, मधुरं स्ववेणुं वामहस्ते संस्थाप्य, विषाणं कटितले स्थापयन् विराजते । तं कृष्णं पश्य इति ।

7. यशोदा श्रीकृष्णं प्रति श्रीरामस्य कथां कथयति स्म । यशोदा - पुरा रामो नाम आसीत् । श्रीकृष्णः - हुम् ('हुङ्कारध्वनिं' कुर्वन् शृणोति) तस्य पत्नी सीता । श्रीकृष्णः - हुम् । सः पितुः वचनं पालयन् भार्यया सह वनवासं कुर्वन् पञ्चवटीतटे विहरति स्म । श्रीकृष्णः - हुम् । तदानीं रावणो नाम राक्षसः तां सीताम् अपहृतवान् एवं कथां शृण्वन् कृष्णः "हे लक्ष्मण ! धनुः कुत्रास्ति" इति हठात् अवदत् । एतादृशः श्रीकृष्णः अस्मान् रक्षतु !

8. श्रीकृष्णः निन्द्रायां स्थितः सन् एवं भाषणं कृतवान् "हे ईश्वर तव स्वागतम् । हे ब्रह्मन् ! अत्र वामभागे उपविश । हे कुमार ! कुशलं किम् ? हे देवेन्द्र ! कुशलं वा ? हे कुबेर ! बहोः कालात् त्वं न दृश्यसे। एवं श्रीकृष्णस्य असन्दर्भं बालालापं श्रुत्वा यशोदया हे कृष्ण ! किं वदसि ? इति पृष्टः । तादृशः कृष्णः अस्मान् रक्षतु इति ।

कविपरिचयः

'श्रीकृष्णकर्णामृतमिति' ग्रन्थस्य प्रणेता बिल्वमङ्गलः । अस्य अपरं नाम लीलाशुकः इति । क्री.श. एकादशशताब्दीयः। स्वकीये श्रीकृष्णकर्णामृते दशाधिकत्रिशतं श्रीकृष्णवर्णनसम्बद्धाः श्लोकाः उपनिबद्धाः। एतान् भक्तिपारवश्यान् श्लोकान् केचन पारायणरूपेण प्रतिदिनं पठन्ति । केचन अभिनयन्ति च । अस्य बिल्वमङ्गलस्य कवित्वं मधुरातिमधुरं सरसञ्च वर्तते ।

एतानि कुर्वन्तु

I.भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. "अङ्गुल्या कः" इति श्लोकानुसारं (द्वौ छात्रौ) एकः राधेव प्रश्नान् पृच्छतु । अन्यः कृष्णवत् समाधानं वदतु ।

२. "कस्तूरीतिलकम्" इति श्लोकम् अभिनयरूपेण प्रदर्शयन्तु ।

३. बालकृष्णः अनेकाः लीलाः प्रदर्शितवान् खलु ! तासां वर्णनं कुर्वन्तु ।

आ. अत्र श्लोकेषु विद्यमानानि सप्तमीविभक्तिपदानि चित्वा तेषामधः रेखाङ्कनं कुर्वन्तु । श्लोकेषु विद्यमानानि प्रश्नार्थकवाक्यानि चित्वा लिखन्तु ।

SCERT TELANGANA

इ. अधः दत्तानां वाक्यानां समानार्थकवाक्यानि श्लोकेषु अन्विष्य लिखन्तु ।

१. श्रीकृष्णः बालः । तस्य शरीरस्य वर्णः नीलः ।

२. श्रीकृष्णस्य हस्तौ पादौ, मुखं च इति इमे पद्मसदृशाः ।

३. श्रीकृष्णस्य विशाले ललाटभागे कस्तूरीतिलकं विभाति ।

४. कः स्वाङ्गुल्या कवाटं प्रहरति ।

ई. अधः दत्तं श्लोकं पठन्तु । कोष्ठके दत्तानां प्रश्नवाचकानाम् आधारेण प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु ।

(कीदृशः कः कदा)

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।

वसन्तकाले संप्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥

उ. पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. कीदृशं मुकुन्दं कविः स्मरति ?

२. कस्तूरीतिलकम् इति श्लोकमाधारीकृत्य श्रीकृष्णस्य स्वरूपं वर्णयन्तु ।

३. 'कस्त्वं बाल' इति श्लोकमाधारीकृत्य प्रश्नोत्तराणि लिखन्तु ।

४. राधाकृष्णयोः संवादं लिखन्तु ।

५. श्रीकृष्णः स्वप्ने किमुक्तवान् ?

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. अत्र श्लोके कर-पद-मुखानि अरविन्देन तुल्यानि इति वर्णितानि तथा कृतं साम्यं किं युक्तम् ? लिखन्तु ।

२. श्रीकृष्णः गोपालचूडामणिः इति कविः उक्तवान् । किमर्थं तथा उक्तवान् इति स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

३. यशोदा कृष्णं प्रति श्रीरामस्य कथाम् उक्तवती । किमुक्तवती इति स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

SCERT TELANGANA

४. श्रीकृष्णवर्णनं दृष्ट्वा श्रीरामं वर्णयन्तु ।

५. श्रीकृष्णः किमर्थं धनुर्धनुरिति अवदत् ?

आ. अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. श्रीकृष्णस्य लीलाविशेषं स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

२. पाठगतश्लोकानां भावं सङ्क्षेपेण स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

इ. सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१. रामकृष्णयोः गुणान् पट्टिकारूपेण लिखन्तु ।

२. अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

శ్రీకృష్ణుడు దేవకీవసుదేవుల పుత్రుడు. యశోదానందుల ఇంట గోకులంలో పెరిగాడు. యశోద కృష్ణుని ఎంతో ప్రేమతో పెంచింది. శ్రీకృష్ణుడు గోపబాలకులతో కలసి విపరీతమైన అల్లరి చేసేవాడు. అందరి ఇళ్ళలో వెన్నను దొంగలించి అందరికీ పంచి పెట్టేవాడు. ఆ బాలకృష్ణుని చంపడానికై కంసుడు అనేక మంది రాక్షసులను పంపాడు. శ్రీకృష్ణుడు వారందరినీ చంపాడు.

ई. प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

बालकृष्णस्य बुद्धिकौशलम् उद्दिश्य सहच्छात्रान् सूचयतु ।

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

अ. कोष्ठकस्थेन उचितेन अव्ययपदेन रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

अपि	कुत्र	एव	अधुना

माता - पुत्रि ! साम्प्रतं त्वम् ..... गच्छसि ?

पुत्री - ..... अहम् खेलनाय गच्छामि ।

माता - किं तव सखी सुनीता ..... क्रीडितुं गच्छति ?

पुत्री - आम् । अहं सुनीतया सह ..... गच्छामि ।

SCERT TELANGANA

आ. मञ्जूषायां दत्तानां पदानां साहाय्येन अनुच्छेदं पूरयन्तु ।

अध्यापकाः	उद्यानपालकः	विज्ञानप्रयोगशाला	योग्याः
भवनम्	पुस्तकालयः	भाग्यनगरे	सुन्दराणि

मम विद्यालयः

मम विद्यालयः ..... अस्ति । विद्यालयस्य ..... विशालम् । अत्र द्वादशश्रेण्यः सन्ति । ..... छात्रान् स्नेहेन पाठयन्ति । छात्राः अपि ..... सन्ति । विद्यालये विशालः ..... विस्तृतं क्रीडाक्षेत्रम्, नृत्यसङ्गीतशाला ..... चापि सन्ति । विद्यालयस्य पुरतः रम्यम् उद्यानम् अस्ति । अत्र ..... पुष्पाणि विकसन्ति । ..... अत्र परिश्रमेण कार्यं करोति ।

2. साहित्यांशाः

अ. अधः दत्तस्य श्लोकपादस्य गुरुलघुनिरूपणं गणविभजनञ्च कथं कृतमिति अवगच्छन्तु ।

ऽ ऽ ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	ऽ
आ त्मा त्वं	गि रि जा	म तिः स	ह च राः	प्रा णाः श	री रं गृ	हम्
म	**स**	**ज**	**स**	**त**	**त**	**ग**

अत्र क्रमशः म - स - ज - स - त - त - ग इतीमे गणाः वर्तन्ते ।

एवं वर्तन्ते चेत् "शार्दूलविक्रीडितमिति" छन्दः भवति ।

शार्दूलविक्रीडितवृत्तस्य लक्षणम् ।

१. श्लोके पादचतुष्टयं भवति ।

२. प्रतिपादं क्रमेण 'म-स-ज-स-त-त-ग' इतीमे गणाः भवन्ति ।

३. द्वादशस्थाने - सप्तमस्थाने यतिर्भवति ।

४. प्रतिपादम् एकोनविंशतिः अक्षराणि भवन्ति ।

सूर्याश्वैर्मसजस्ततास्सगुरवश्शार्दूलविक्रीडितम् ।

आ. अधः दत्तानां श्लोकपादानां लघुगुरुनिरूपणपुरस्सरं गणविभजनं सोदाहरणं निरूपयन्तु ।

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृताधार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥

इ. पठन्तु - अवगच्छन्तु ।

सुदती नूतनमदनः मदनागोत्तुङ्गपूर्णमणिमयसदनः ।
सदनामयगजरदनः रदनागेन्द्रनिभकीर्तिरसनरसिंहः ॥

अत्र प्रथमपादे मुक्तं मदन इति पदम् । प्रथमपादे स्थितं मदन इति पदं पुनः द्वितीयपादे प्रथमतया आगतम् । तथैव सदन रदन इति पदद्वयञ्च ।

विवरणम् - **मुक्तं पदं गृहीत्वा पुनः तत्पदमेव गृहीत्वा कृता रचना 'मुक्तपदग्रस्ता' भवति ।**

ई. अधः दत्तस्य अनुच्छेदस्य दत्तान् प्रश्नान् आधारीकृत्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

''आतिथ्यागमनं ज्ञातम्, ज्ञात्वा ते अन्तः नीताः। नीत्वा उपचाराः कृताः।''

१. अस्मिन् कः विषयः दृश्यते ?

२. वाक्यान्ते आगतं पदं किम् ?

३. वाक्यादौ आगतं पदं किम् ?

४. कोऽयमलङ्कारः ?

५. मुक्तपदग्रस्तालङ्कारे कः अंशः विद्यते ?

उ. अधः दत्तस्य श्लोकस्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

गेहे गेहे जङ्गमाहेमवल्ली वल्ल्यां वल्ल्यां पार्वणश्चन्द्रबिम्बः ।
बिम्बे बिम्बे कोकिलानां विरावः रावे रावे जायते पञ्चबाणः ॥

परियोजनाकार्यम्

भक्तिपूर्वकचमत्कारश्लोकान् सङ्गृह्य लिखन्तु । कक्ष्यायां प्रदर्शयन्तु ।

SCERT TELANGANA

८. शङ्खारावः

तृतीयः भागः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

सङ्घटिता वयमिह याम । राष्ट्रसमर्चां करवाम ।
न कमपि भेदं गणयाम । अनुपमस्नेहं वितराम ।
सन्तु च कष्टशतं सततं क्रियते कार्यमिदं निरतम् ।
आशापाशशतैर्युक्तान् ध्येयामृततो दूरगतान् ।
सुप्तान् बन्धून् जागरयाम । राष्ट्रसुकर्मसु लगयाम ।
भारतमस्माकं जननी स्वर्गादपि या गरीयसी ।
विश्वगुरुं तां करवाम । जन्मसफलतां विन्दाम ।
सङ्घटिता वयमिह याम । राष्ट्रसमर्चां करवाम ।

प्रश्नाः ?

1. गीतं कान् उद्दिश्य लिखितम् ?
2. कविः अनेन गीतेन अस्मान् किं बोधयति ?
3. एतादृशानि गीतानि कुत्रापि श्रुतवान् वा ?

उद्देश्यम्

- ★ छात्रेषु देशभक्तेः विकासः ।
- ★ देशविकासाय आत्मना कर्तव्यानां कार्याणां विषये जागरूकतायाः उत्पादनम् ।
- ★ भारतीयाः सर्वे समानाः इति भावनायाः विकासः ।

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

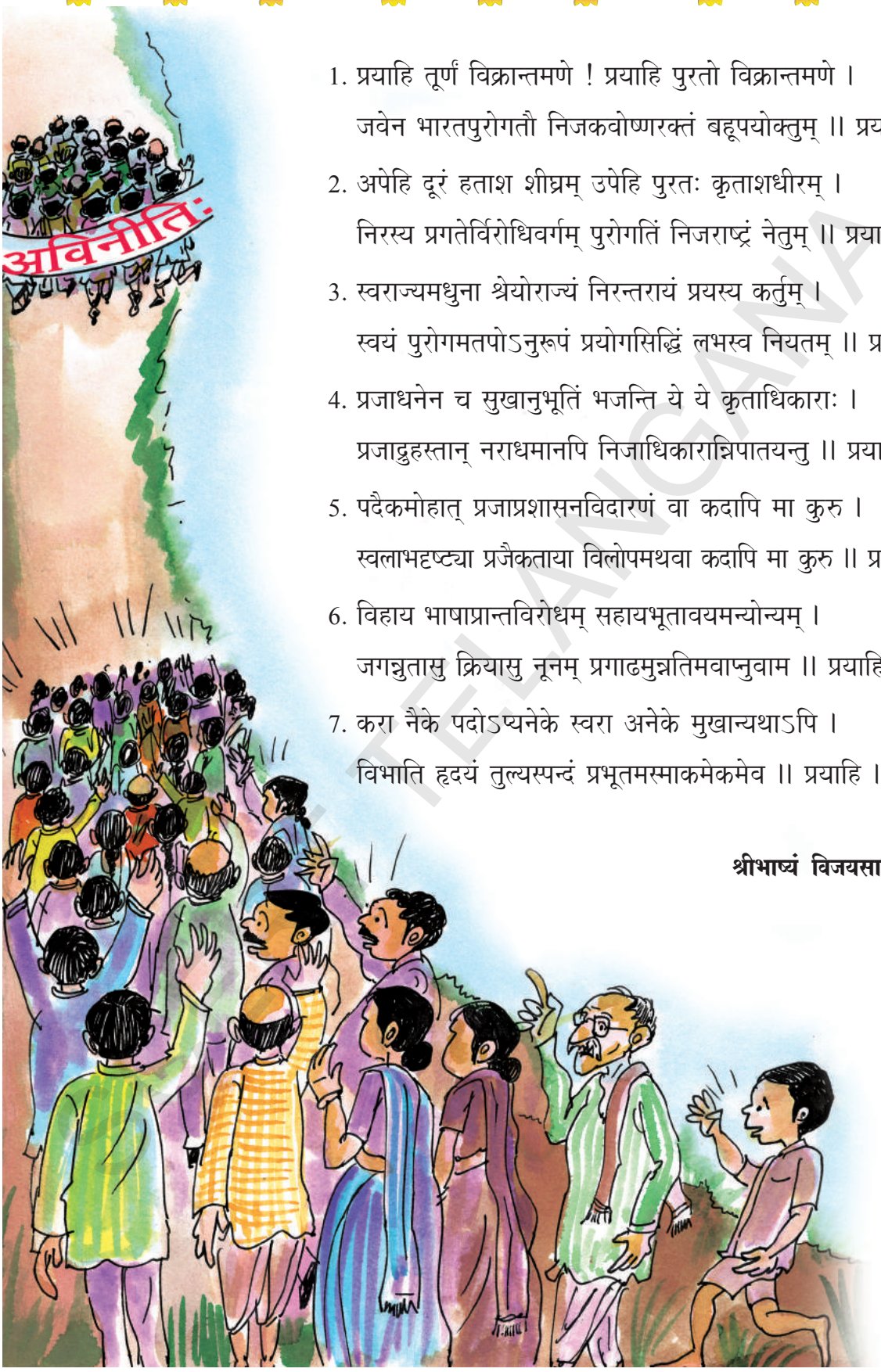

1. प्रयाहि तूर्णं विक्रान्तमणे ! प्रयाहि पुरतो विक्रान्तमणे ।
   जवेन भारतपुरोगतौ निजकवोष्णरक्तं बहूपयोक्तुम् ।। प्रयाहि ।।
2. अपेहि दूरं हताश शीघ्रम् उपेहि पुरतः कृताशधीरम् ।
   निरस्य प्रगतेर्विरोधिवर्गम् पुरोगतिं निजराष्ट्रं नेतुम् ।। प्रयाहि ।।
3. स्वराज्यमधुना श्रेयोराज्यं निरन्तरायं प्रयस्य कर्तुम् ।
   स्वयं पुरोगमतपोऽनुरूपं प्रयोगसिद्धिं लभस्व नियतम् ।। प्रयाहि ।।
4. प्रजाधनेन च सुखानुभूतिं भजन्ति ये ये कृताधिकाराः ।
   प्रजाद्रुहस्तान् नराधमानपि निजाधिकारान्निपातयन्तु ।। प्रयाहि ।।
5. पदैकमोहात् प्रजाप्रशासनविदारणं वा कदापि मा कुरु ।
   स्वलाभदृष्ट्या प्रजैकताया विलोपमथवा कदापि मा कुरु ।। प्रयाहि ।।
6. विहाय भाषाप्रान्तविरोधम् सहायभूतावयमन्योन्यम् ।
   जगन्नुतासु क्रियासु नूनम् प्रगाढमुन्नतिमवाप्नुवाम ।। प्रयाहि ।।
7. करा नैके पदोऽप्यनेके स्वरा अनेके मुखान्यथाऽपि ।
   विभाति हृदयं तुल्यस्पन्दं प्रभूतमस्माकमेकमेव ।। प्रयाहि ।।

श्रीभाष्यं विजयसारथिः

TELANGANA

सारांशः

1. हे पराक्रमिषु श्रेष्ठ ! वेगेन अग्रतः प्रयाहि (प्रयाणं कुरु) । देशस्य अस्य सर्वतोमुखाभिवृद्धये निजकदुष्णरक्तं बहुधा उपयोक्तव्यम् ।

2. निराशावादात् शीघ्रं दूरं गच्छ, आशोन्मुखः सन् धैर्येण अग्रे गच्छ । प्रगतिविरोधिनः तिरस्कृत्य स्वराष्ट्रम् उन्नतपथे नेतुं परिश्रमं कुरु ।

3. एनम् अस्माकं देशं निरन्तरायं श्रेयोराज्यं कर्तुं यत्नं कुरु । स्वयम् अग्रेसरो भूत्वा निजतपोऽनुरूपं फलं निश्चयेन प्राप्नुहि ।

4. प्रजाधनेन अधिकारं प्राप्य भोगभाग्यान् अनुभवन्तः प्रजाः एव दूषयन्तः ये नायकाः वर्तन्ते तान् पदच्युतान् कुरु ।

5. पदवीव्यामोहेन राज्यप्रशासने बाधां मा उत्पादय । स्वलाभार्थं प्रजानाम् एकतायाः नाशं मा कुरु ।

6. भाषाविषये प्रान्तविषये वा विरोधं त्यक्त्वा वयं सर्वे परस्परसहायकाः भवेम । सम्पूर्णविश्वे प्रशंसनीयानि कार्याणि कृत्वा समुन्नतविकासं प्राप्नुयाम ।

7. अस्माकं हस्ताः अनेके । अस्माकं पादाश्च अनेके । अस्माकं कण्ठगतस्वराश्च अनेके । मुखानि च अनेकानि तथापि अस्माकं सर्वेषां हृदयमेकमेव ।

   वयं सर्वे मिलित्वा देशोन्नत्यै कटिबद्धाः भवेम ।

कविपरिचयः

श्रीमान् श्रीविजयसारथिः वाचस्पतिबिरुदाञ्चितः महाकविः । आबाल्यात् संस्कृतेन एव सहजसुन्दरतया भावस्फोरकतया पद्यानां रचनायां सिद्धहस्तः एषः महोदयः शताधिकग्रन्थानां रचयिता ।

आन्ध्रप्रदेशे करीम्नगरजनपदतः अनतिदूरे वर्तमानः ''इरुकुल्ल'' नामकग्रामः महाकवेः जन्मना प्रसिद्धः । अयं महाकविः वरंगल्विश्वेश्वरसंस्कृतान्ध्रकलाशालायाम् अध्यापनकार्यं बहूनि वर्षाणि कृत्वा निवृत्तः । उत्तरतेलंगाणाप्रान्ते अनेकदेवालयानां स्थापने महोदयस्य प्रेरणा अनितरास्ति।

स्वयं ''सर्ववैदिकसंस्थानस्य'' कुलपतित्वेन यज्ञवराहक्षेत्रस्य च गौरवाध्यक्ष्यं निर्वहन् निरन्तरं ग्रन्थानां पठनपाठने एव रचनाव्यवसाये च कालं यापयन्नयं कविः कमनीयकाव्यकवनक्षेत्रे नित्यकृषीवलः इवास्ते ।

SCERT TELANGANA

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. शङ्खारावः किमर्थं क्रियते ?

२. कवितानां भावं स्ववाक्यैः वदन्तु ।

३. प्रजाधनेन सुखानुभूतिं भजन्ति अधिकारिणः । अमुं विषयमधिकृत्य चर्चां कुर्वन्तु ।

४. कविः कान् उद्दिश्य कवितां लिखितवान् ?

आ. पाठं पठित्वा अव्ययपदानाम् अधः रेखाङ्कनं कुर्वन्तु ।

इ. एकार्थभावनासूचककवितायाः पङ्क्तीनाम् अधः रेखाङ्कनं कुर्वन्तु ।

ई. अधः दत्तम् अनुच्छेदं पठित्वा अधः निर्दिष्टानि कार्याणि कुर्वन्तु ।

लालूबहदूरशास्त्रिमहोदयः उत्तरप्रदेशस्य वारणासीजनपदे 1904 तमे वर्षे अक्टोबर्मासस्य 2 दिनाङ्के जन्म प्राप्तवान् । अस्य पितरौ रामदुलारीशारदाप्रसादौ । एषः वारणासीस्थे हरिश्चन्द्रविद्यालये शिक्षां प्राप्य उच्चशिक्षां पठितुं काशीविद्यापीठं गतवान् । महात्मागान्धीमहोदयस्य नेतृत्वे सञ्चालिते स्वतन्त्रतान्दोलने सोऽपि प्रविष्टवान् । आङ्ग्लेयानां शासनेन कृतं दण्डनं वर्षद्वयात्मककारावासम् अपि अनुभूतवान्। निःस्वार्थभावनया कर्तव्यनिष्ठया च सततं भारतस्य सेवाकरणात् स जनतायाः श्रद्धाभाजनम् अभवत् ।

१. अनुच्छेदाधारेण पञ्चप्रश्नानां निर्माणं कुर्वन्तु ।

२. अनुच्छेदस्य शीर्षिकां लिखन्तु ।

उ. पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. देशस्य सर्वतोमुखाभिवृद्धिः कथं भवति ?

२. कवेः दृष्टौ अधिकारिणः कथं सन्ति ?

३. आतङ्कविप्लवौ कुत्र न करणीयौ ?

४. श्रेयोराज्यमिव एतत् राज्यं कर्तुं कीदृशानि कार्याणि करणीयानि ?

५. कविः अस्मान् कथं वर्णितवान् ?

SCERT TELANGANA

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. ''निराशावादतः शीघ्रं दूरं गच्छ'' इति कविः किमर्थं वदति ?

२. अस्याः कवितायाः लेखने उद्देशः कः ?

३. प्रजाधनं नेतारः कुत्र - कुत्र दुर्विनियोगं कुर्वन्ति ? तस्य निवारणं कथं करणीयम् ?

४. प्रजाधनं प्रजाभ्यः कथं विनियोक्तव्यम् ?

आ. अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. कवितायाः सारं स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

२. आधुनिकसमाजे प्रजाधनस्य दुर्विनियोगः कथं भवति ।

इ. सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१. प्रजाधनस्य सद्विनियोगम् अधिकृत्य करपत्रमेकं रचयन्तु ।

२. अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

హిమాలయం మొదలుకొని హిందూమహాసముద్రం వరకు ఉన్నట్టి ప్రదేశమే భారతదేశం. భరతావని, భరతవర్షము, భరతఖండమని భారతదేశానికి ప్రాచీన నామములు. భారతీయసంస్కృతి అన్ని దేశాల వారికి మార్గదర్శకమైనది. అట్లే సంస్కృతి సంస్కృతభాషలో నిక్షిప్తమై ఉన్నది. సనాతన భారతీయసంస్కృతికి నాలుగు వేదాలు మూలస్తంభాలు.

ई. प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

भारतीयेषु एकतावर्धनाय किं किं कर्तुं शक्यते ?

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

अ. अधः दत्तानां शब्दानां प्रथमाविभक्त्यन्तरूपाणि लिखन्तु ।

उदा - जनपदे - जनपदम्

१. वर्षे	.....	२. दिनाङ्के	.....
३. विद्यालये	.....	४. विद्यापीठे	.....
५. अग्रे	.....	६. गृहे	.....
७. वृक्षे	.....		

आ. अधः दत्तानि पदानि उपयुज्य वाक्यानि रचयन्तु ।

१. अपि

२. सततम्

३. नेतृत्वे

४. आन्दोलने

इ. अधः दत्तानि पदानि पठन्तु । तेषां विरुद्धार्थकपदानि कवितायां चित्वा लिखन्तु ।

१. मन्देन	२. उपेहि
३. अन्तरायं	४. दूषयन्ति
५. भिन्नतया	६. इमे
७. हताश!	८. विभाति

2. साहित्यांशाः

अ. अधः दत्तस्य श्लोकपादस्य गुरुलघुनिरूपणं गणविभाजनञ्च अवगच्छन्तु ।

U U I	U I I	I U I	I U I	U U
श्री च क्र	रा ज नि	ल ये शि	शु च न्द्र	चू डे
त	भ	ज	ज	ग ग

एवं प्रकारेण क्रमशः ' त - भ - ज - ज - ग - ग' इतीमे गणाः वर्तन्ते चेत् 'वसन्ततिलकाछन्दः' भवति ।

वसन्ततिलकाच्छन्दोवृत्तस्य लक्षणम् ।

१. श्लोके पादचतुष्टयं भवति ।

२. प्रतिपादं क्रमेण 'त-भ-ज-ज-ग-ग' इतीमे गणाः भवन्ति ।

३. प्रतिपादं चतुर्दश अक्षराणि भवन्ति ।

''उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः''

आ. अधः दत्तस्य श्लोकद्वयस्य पादानां लघुगुरुनिरूपणपुरस्सरं गणविभजनं कृत्वा समन्वयं कुर्वन्तु ।

1. निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु
   लक्ष्मीस्समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
   अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।
   न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।।

SCERT TELANGANA

2. श्रीराम राम रघुवंशगुणाभिराम
सीतामनःकुमुदसोमसुरारिभीम ।
निष्कामधामविधुमौलिकृतप्रणाम
रामाजिपेटपरमादर सुप्रभातम् ।

परियोजनाकार्यम्

प्रजाधनस्य सद्विनियोगसम्बद्धानि चित्राणि वार्तापत्रिकादिभ्यः सङ्कलय्य भित्तिपत्रेषु संलिप्य प्रदर्शयन्तु ।

विषयविस्तरः

अष्टादश पुराणानि

पुराऽपि नवानि पुराणानि । व्यासमहर्षिणा अष्टादशपुराणानि उपपुराणानि च प्रणीतानि । वेदे प्रतिपादितधर्मतत्त्वं पुराणानि मित्रसम्मिततया प्रबोधयन्ति । पुराणानां शैली सरला प्रेरिका च भवति । अष्टादश पुराणानि एकस्मिन्नेव श्लोके सूचितानि । स च श्लोकः

"मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।
अ - ना - प - लिं - ग - कू - स्कानि पुराणानि प्रचक्षते ।। इति ।।

क्रमेण अष्टादशपुराणानां नामानि अधः सूच्यन्ते ।

१. मत्स्यपुराणम्	२. मार्कण्डेयपुराणम्	३. भविष्यपुराणम्
४. भागवतपुराणम्	५. ब्रह्मपुराणम्	६. ब्रह्माण्डपुराणम्
७. ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	८. वामनपुराणम्	९. वराहपुराणम्
१०. विष्णुपुराणम्	११. वायुपुराणम्	१२. अग्निपुराणम्
१३. नारदपुराणम्	१४. पद्मपुराणम्	१५. लिङ्गपुराणम्
१६. गरुडपुराणम्	१७. कूर्मपुराणम्	१८. स्कान्दपुराणम्

अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च साधयेत् ।

९. मनुजधर्माः

तृतीयः भागः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

(शिवः तस्य पितामहः द्वावपि मिलित्वा मार्गे गच्छतः । ताभ्यां वृद्धाश्रमः इति सूचनाफलकम् दृष्टम् ।

शिवः - पितामह ! सूचनाफलके किं लिखितम् अस्ति ?

पितामहः - प्रियपौत्र ! 'वृद्धाश्रमः' इति ।

शिवः - वृद्धाश्रमः इत्यस्य अर्थः कः ? पितामह !

पितामहः - वृद्धाश्रमः नाम आधाररहितानां वृद्धानां निवासस्थानम् ?

शिवः - किमर्थं पितामह ! तान् तेषां पुत्राः न पोषयन्ति किम् ?

पितामहः - न हि प्रियपौत्र ! ''महतीं प्रगतिं प्राप्नोत्'' इति कथ्यमाने आधुनिकयुगे मातापित्रोः पोषणार्थं रक्षणार्थञ्च तेषां पुत्राणां समयः एव न लभ्यते । मानवसम्बन्धेषु आधुनिकानाम् ईषदपि रुचिः नास्ति । तेन कारणेनैव वृद्धाश्रमाः, अनाथशरणालयाः इत्यादयः उद्भवन्ति ।

शिवः - अहं तु मम मातापितरौ सम्यक् पालयामि ।

पितामहः - अस्तु ।

प्रश्नाः ?

1. उपरितनं सम्भाषणं कयोर्मध्ये प्रचलितम् ?
2. सम्भाषणे शिवः तस्य पितामहः किमुद्दिश्य सम्भाषणं कुरुतः?
3. मानवसम्बन्धाः नाम के ?
4. वृद्धाश्रमाणाम् आवश्यकता कदा न भवति ?

उद्देश्यम्

★ आधुनिकसमाजे मानवीयमूल्यानाम् आवश्यकतायाः अनुभावनम् ।

★ जीवने, समाजे, परिवारे, पितापुत्रसोदरपतिपत्न्यादिसम्बन्धानां विषये अभिबोधनम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

1. जनो न जानाति हि पुत्रदोषान् गुणांश्च तस्मिन्नसतोऽपि पश्येत् ।
पापं तदर्थं बहुधा करोति बली हि लोके सुतमूलमोहः ।।

2. परम्परा प्रापितधर्मसक्तान् यूनो वितन्वन्ति गृहेषु वृद्धाः ।
सत्सम्प्रदायी जनयेदिहान्यं दीपं विना दीपभवः कथं स्यात् ।।

* 3. पुत्रेषु रागो हि निसर्गजातः पित्राद्धिभक्तिः खलु यत्नसाध्या ।
नीचैर्गतिस्सा सहजा जलस्य यत्नेन साध्योर्ध्वगतिस्तु तस्य ।।

4. सद्यस्सुखं स्वल्पमघेन लभ्यं महत्सुखं भावि च पुण्यकार्यैः।
जनस्सुखार्थी तु करोति पापं ततोऽपि चित्रं किमिहास्ति लोके ।।

* 5. जिह्वायां संस्कृतं यस्य हृद्यास्तिक्यमकुण्ठितम् ।
वेदशास्त्रविचारश्च मानसे स हि भाग्यवान् ।।

6. स्वर्णस्य शुद्धिर्ननु सप्तजिह्वे वाञ्छाविशुद्धिश्च हि शास्त्रीत्याम् ।
सत्पात्र एवार्जितवित्तशुद्धिः पापात्मशुद्धिः खलु साधुसङ्गे ।।

7. अस्त्वक्षरा कीर्तिरपेक्षणीया तथापि शोच्यं खलु पश्य लोके ।
वृत्तान्तपत्राक्षरकीर्तिमेके मन्यन्त एवाक्षरकीर्तिमद्य ।।

SCERT TELANGANA

* 8. व्यर्था सभा शिष्टजनैर्विहीना दयाविहीनं हृदयं तथैव ।
विशालहर्म्यं च विनाऽतिथीन्हि वृथेशभक्त्या खलु जन्म शून्यम् ।।

* 9. यत्रास्ति देशे धनिनां न गर्वो न मानहानिश्च दरिद्रकस्य ।
तत्रास्ति सम्पत् खलु पश्य दैवी धनी दरिद्रं मनुते पवित्रम् ।।

10. योग्ये सुते किं धनसञ्चयेनाऽयोग्ये सुते किं धनसञ्चयेन ।
योग्यः स्वयं जीवति पौरुषेणाऽयोग्यः पुनर्नाशयति प्रदत्तम् ।।

सारांशः

1. लोके पुत्रमोही जनः स्वपुत्रगतदोषान् न कदापि जानाति । किन्तु पुत्रे अविद्यमानान् गुणानेव सदा पश्यति । पुत्रार्थम् अनेकविधं पापं करोति । पुत्रमोहः लोके बलवान् प्रमादकारी खलु !
2. दीपात् एव यथा दीपः ज्वलति तथा गृहेषु वृद्धाः स्वधर्मान् परम्परया युवकान् प्रापयन्ति । एवं सज्जनः अन्यं सज्जनं करोति । एषः एव सत्सम्प्रदायः ।
3. यथा जलस्य निम्नगतिः स्वभावजा भवति । किन्तु प्रयत्नेन जलम् ऊर्ध्वं गमयितुं शक्नुमः । एवमेव पित्रृणां पुत्रेषु अनुरागः यद्यपि स्वभावसिद्धः तथापि पुत्रस्य पित्रादिषु अनुरागः यत्नतः साधनीयः भवति ।
4. अल्पसुखं तु पापाचरणेन सद्यः लभ्यते । महासुखं तु पुण्याचरणं विना न भवति । तथापि सुखार्थी मानवः पापमेव आचरति । महासुखाय न यतते इति आश्चर्यम् ।
5. यः संस्कृतेन सम्भाषणं कर्तुं शक्नोति, मनसि अकुण्ठिताम् आस्तिक्यबुद्धिं धत्ते, वेदशास्त्राणाम् अर्थविचारणं करोति स एव भाग्यवान् भवति ।
6. यथा हेम्नः अग्नौ शुद्धिः भवति, मनोरथानां शुद्धिः शास्त्रपद्धतौ भवति, आर्जितवित्तस्य सत्पात्रदाने शुद्धिः भवति, तथा पापात्मनां जनानां शुद्धिः सत्पुरुषसङ्गे भवति ।
7. येन केनापि वा स्थिरा (अक्षरा) कीर्तिः अपेक्षणीया भवति तदस्तु । किन्तु अद्य लोके इदं शोभनीयमस्ति यत् केचन केवलवार्तापत्रिकासु विज्ञापनमात्रेण कीर्तेरक्षरत्वं न सिद्ध्यति । तच्च तत्कृतप्रयत्नमहत्तां लक्ष्यीकृत्यैव सिद्ध्यति ।
8. सज्जनैः रहिता सभा व्यर्था भवति । एवं दयारहितं हृदयमपि न शोभते । अतिथिजनरहितं विशालमपि भवनं व्यर्थं भवति । एवमेव भक्तिहीनं जन्म शून्यमेव भवति ।
9. यस्मिन् देशे धनिकाः गर्वरहिताः भवन्ति । दरिद्राणामपि गौरवभङ्गो न भवति, तस्मिन् देशे दैवीसम्पद् अस्तीति ज्ञायते । एताहशे देशे धनी एवं दरिद्रः परस्परम् आदरणीयौ मन्वाते ।
10. यदि योग्यः पुत्रः अस्ति चेत् धनसम्पादनं किमर्थम् ? अयोग्यः पुत्रः अस्ति चेदपि धनसम्पादनं व्यर्थमेव । योग्यः पुत्रः पौरुषेण स्वयं जीवति । पित्रार्जितं न काङ्क्षति । अयोग्यः पित्रार्जितं भूरि दत्तमपि नाशयति । अर्थात् पुत्राः योग्याः कर्तव्याः इत्यर्थः ।

SCERT TELANGANA

कविपरिचयः

एते श्लोकाः श्री जटावल्लभुलपुरुषोत्तममहोदयैः रचितात् चित्रशतकात् गृहीताः । एते संस्कृतान्ध्राङ्ग्लभाषासु पण्डिताः कवयश्च । ''आर्षविद्याभूषण'' ''कलाप्रपूर्ण'' इत्यादिपुरस्कारैः, बिरुदैः सभाजिताः। एते महाभागाः कोव्वूरुपत्तनस्य आन्ध्रगीर्वाणविद्यापीठसंस्कृतकलाशालायाः प्रधानाचार्यत्वेन आसन् । अधुना तेषामभावेऽपि तदीयं यशस्तनुः सर्वेषां भारतीयानां संस्कृतान्ध्रविदुषां हृदयेषु विराजते ।

एतानि कुर्वन्तु

I भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. पूर्वकाले स्थितान् पारिवारिकसम्बन्धान् उद्दिश्य वदन्तु ।

२. अधुना विद्यमानां कुटुम्बव्यवस्थाम् उद्दिश्य वदन्तु ।

३. प्राचीनकालिकानां वर्तमानकालिकानां च मानवसम्बन्धानां मध्ये कीदृशं परिवर्तनं जातम् इति विषयमुद्दिश्य चर्चां कुर्वन्तु ।

आ. अधः दत्तानि पदानि कस्मिन् श्लोके सन्ति इति ज्ञात्वा श्लोकसङ्ख्यां लिखन्तु ।

१. परम्परा	२. सत्सम्प्रदायी	३. पुण्यकामः
४. भाग्यवान्	५. सप्तजिह्वः	६. वाञ्छाविशुद्धिः
७. साधुसङ्गः	८. विशालहर्म्यम्	९. धनसञ्चयनम्
१०. प्रदत्तम्		

इ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । पाठस्य आधारेण दोषान् परिहरन्तु ।

उदा : पुत्रार्थम् अनेकविधं पापं न करोति । - पुत्रार्थम् अनेकविधं पापं करोति ।

१. दीपात् यथा दीपः ज्वलयामि ।

२. जलस्य ऊर्ध्वगतिः स्वभावजा भवति ।

३. सद्यस्सुखं स्वल्पधनेन न लभ्यम् ।

४. योग्यः पुत्रः अस्ति चेत् धनसम्पादनम् आवश्यकम् ।

५. सज्जनैः रहिता सभा सफला भवति ।

SCERT TELANGANA

ई. श्लोकं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त ! हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार ।।

१. द्विरेफस्य अर्थः कः?

२. द्विरेफः कुत्र अस्ति?

३. कोशगतः द्विरेफः किं चिन्तयति?

४. अस्य श्लोकस्य शीर्षिकां सूचयन्तु ।

उ. पाठं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. दैवी संपद् कुत्र अस्ति ?

२. पापी शुद्धः कथं भवति ?

३. लोके पुत्रव्यामोहात् हानयः काः ?

४. भक्तिविहीनं जन्म कीदृशं भवति ?

५. जलस्य स्वभावः कीदृशः ?

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. आधुनिककाले पितापुत्रसम्बन्धः कीदृशः वर्तते ?

२. संसर्गेण गुणाः दोषाश्च भवन्ति । अस्मिन् विषये भवतां अभिप्रायः कः ?

३. पुरुषः विद्यया धनेन वा सुखी भवतीति अंशं विचिन्त्य लिखन्तु ।

४. मातापित्रोः संरक्षणविषये भवन्तः किं कुर्वन्तीति लिखन्तु ।

आ. अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. कुटुम्बे स्थितानां वृद्धानां प्रामुख्यं विवृण्वन्तु ।

२. परिवारसंरक्षणविषये ज्योष्ठानां दायित्वं लिखन्तु ।

इ. सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१.''समष्टिजीवनं सन्तोषदायकम् - व्यष्टिजीवनं दुःखदायकम्'' एतादृशानि अन्यानि घोषणवाक्यानि लिखन्तु ।

SCERT TELANGANA

२. अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

ఆరు ఋతువులు మనిషి జీవితంలోని వివిధదశలను ప్రతిబింబిస్తాయి. మనిషిలో కలిగే రసానుభూతులకు, ప్రకృతిలోని మార్పులకు విడదీయరాని సంబంధం ఉంది. వెన్నెల రాత్రులు, హేమంత సమయాలు, తొలకరి జల్లులు మనిషిలోని హృదయస్పందనలకు అద్దం పడతాయి.

उ. प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

आधुनिकसुभाषितरचनायां कवेः शैली कीदृशीति वदन्तु ।

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

अ. अधः दत्तानि रिक्तस्थानानि पाठस्य आधारेण पूरयन्तु । तैः पदैः नूतनवाक्यानि लिखन्तु ।

१. पुत्रेषु रागो हि ..... ।

२. जनस्सुखार्थी तु ..... पापम् ।

३. ..... संस्कृतं यस्य ।

४. व्यर्था सभा ..... विहीना ।

आ. अधः लिखितानां पदानां समानार्थकपदानि पाठ्यांशात् ज्ञात्वा लिखन्तु । तैः पदैः नूतनवाक्यानि लिखन्तु ।

उदा -	**सुतः**	**-**	**पुत्रः**
	तोयम्		
	रसना		
	धनम्		
	हेम		

इ. अधः निर्दिष्टानां पदानां विरुद्धार्थकपदानि अभिज्ञाय तानि उपयुज्य वाक्यानि लिखन्तु ।

उदा - स्वल्पः × अधिकः

- दानं स्वल्पं भवति चेदपि तेन पुण्यम् अधिकं भवति ।

१. नीचः × २. सुखम् ×

३. पापम् × ४. धनी ×

SCERT TELANGANA

2. व्याकरणांशाः

अ. सन्धिं कुर्वन्तु - सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।

गुणान् + च

असतः + अपि

अस्तु + अक्षराः

रागः + हि

तथा + अपि

आ. विसन्धिं कुर्वन्तु - सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।

हृद्यास्तिक्यम्

वृथेशभक्त्या

यत्रास्ति

सुखार्थी

ततोऽपि

इ. अधः दत्तं वाक्यं पठन्तु, अवगच्छन्तु ।

कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैरुदीक्षितम् ।

अत्र 'उत्तरङ्गाक्षैः = अतिचञ्चललोचनैः स्तब्धकर्णैः = अचाञ्चल्यकर्णैः मृगैः वीक्षितम्' इति मृगाणां स्वभाववर्णनं भवति ।

विवरणम् - **यत्र जातिक्रियागुणादिसम्बन्धिनः स्वभावस्य यथार्थतायाः वर्णनं 'स्वभावोक्त्यलङ्कारः' भवति ।**

लक्षणम् - **स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिषु च वर्णनम् ।**

ई. अधः दत्तान् प्रश्नान् आधारीकृत्य दत्तस्य वाक्यस्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

आकाशे विहङ्गाः वर्तुलाकारेण डयन्ते ।

१. आकाशे के डयन्ते ?

२. विहङ्गाः कुत्र डयन्ते ?

३. आकाशे विहङ्गानां डयनं कीदृशम् ?

४. अयं कः अलङ्कारः ?

५. स्वभावोक्त्यलङ्कारे के के अंशाः विद्यन्ते ?

SCERT TELANGANA

उ. अधः दत्तयोः वाक्ययोः अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

१. तिरुमलक्षेत्रे स्वर्णालङ्कृतम् आनन्दनिलयगोपुरं स्वकान्त्या भक्तजनान् नितराम् आनन्दयति ।

२. मातुः अङ्के शिशुः सुखेन शेते ।

परियोजनाकार्यम्

आधुनिकसमाजे लुप्यमानमानवसम्बन्धान् नैतिकमूल्यानि च उद्दिश्य कानिचन ध्येयवाक्यानि विलिख्य भित्तिपत्रिकायां लेपयन्तु ।

विषयविस्तरः

श्रीमन्महाभारते पर्वाणि

भगवान् वेदव्यासः श्रीमन्महाभारतं रचितवान् । महाभारते अष्टादशपर्वाणि सन्ति । कथाभागस्य नाम पर्व इत्युच्यते । तानि यथा -

१. आदिपर्व	२. सभापर्व	३. अरण्यपर्व	४. विराटपर्व
५. उद्योगपर्व	६. भीष्मपर्व	७. द्रोणपर्व	८. कर्णपर्व
९. शल्यपर्व	१०. सौप्तिकपर्व	११. स्त्रीपर्व	१२. शान्तिपर्व
१३. आनुशासनिकपर्व	१४. अश्वमेधपर्व	१५. आश्रमवासपर्व	१६. मौसलपर्व
१७. महाप्रस्थानपर्व	१८. स्वर्गारोहणपर्व		

अस्मिन् महाभारते लक्षश्लोकाः सन्ति ।

"भारतं पञ्चमो वेदः" इति प्रशस्तिः ।

महत्त्वात् भारवत्त्वात् च महाभारतम् इत्युच्यते ।

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

SCERT TELANGANA

१०. सुभाषितानि

तृतीयः भागः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

एकस्मिन् ग्रामे सुनीलः रविरिति द्वे मित्रे निवसतः । सुनीलः विद्यां प्राप्तुमिच्छति रविः धनञ्च । द्वे मित्रे विदेशं गच्छतः। सुनीलः परिश्रमेण अध्ययनं कृत्वा विद्याम् अभ्यस्तवान् । रविः धनसञ्चयनं कृतवान् । किञ्चित्कालानन्तरं तौ ग्रामं प्रत्यागतवन्तौ । मार्गे चोराः तेषां सविधे विद्यमानं धनं सर्वम् अपहृतवन्तः । रविः दुःखी भूत्वा गृहं गतवान् । परं सुनीलः विद्याधनः खलु ! विद्यया सः शीघ्रमेव अतीव प्रसिद्धिं प्राप्तवान् । तस्य प्रतिभां श्रुत्वा राजा तं सम्मान्य आस्थानपण्डितपदवीम् अदात् । अत एव उच्यते ''विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्'' इति ।

प्रश्नाः ?

1. मित्रयोः स्वभावः कः ?
2. सुनीलः कां प्राप्तवान् ?
3. रविः कथं दुःखितः ?
4. अस्मिन् अनुच्छेदे का गरीयसी इति वर्णितम् ?

उद्देश्यम्

★ जीवनमूल्यानां वर्धनम् ।

★ विद्यायाः प्राधान्यस्य प्रतिपादनम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगमनम् अभिवर्धयन्तु ।

SCERT TELANGANA

* 1. हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा -
ऽप्यर्थिभ्यः प्रतिपद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झतनृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥

* 2. अधिगतपरमार्थान् पण्डितान् माऽवमंस्था -
स्तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि ।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति बिसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥

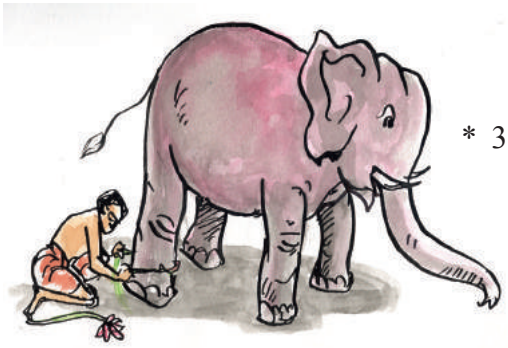

* 3. केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥

* 4. प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैर्मुहुर्मुहुरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमजनाः न परित्यजन्ति ॥

5. दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।
मणिना भूषितस्सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥

* 6. प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्यामनभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥

SCERT TELANGANA

* 7. आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमुपैति पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥

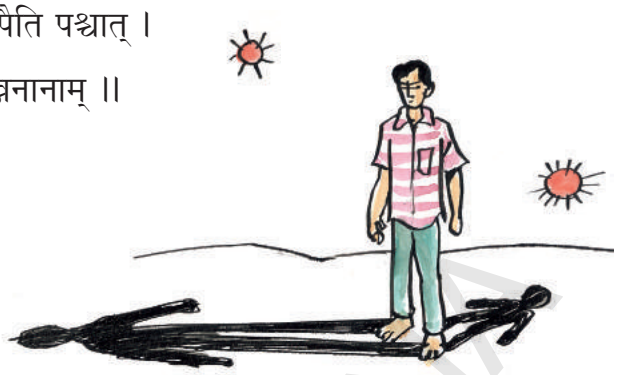

* 8. निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीस्समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

* 9. पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतञ्च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

* 10. भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

भावाः

1. हे राजानः । यत् चोरेण चौर्यं कर्तुं न शक्यते, सर्वदा शुभं वर्धयति, अर्थिभ्यः दीयमाना सदापि उन्नतिमेव प्राप्नोति, प्रलयकालेष्वपि नाशत्वं च न याति तादृशं विद्या नाम गुप्तं धनं येषां पण्डितानां समीपे विद्यते तेषां विषये गर्वं त्यजन्तु । विद्वद्भिः सह कः पुरुषः साम्यार्थं प्रयतते ।
2. हे राजन् ! सूक्ष्मेण मृणालसूत्रेण मदमत्तानां हस्तिनां बन्धनं यथा न सम्भवति तथा लक्ष्मीं तुच्छतृणतुल्यां मन्यमानाः पण्डिताः न कदापि तया लक्ष्म्या नृपेण च वशीकर्तुं शक्या इति ।
3. बहुभूषणानि, हाराः स्नानम्, निमज्जनम् विलेपनादिद्रव्याणि, केशाः एते सर्वेऽपि पुरुषं न अलङ्कुर्वन्ति । केवलं एका शुद्धा संस्कृता वागेव पुरुषम् अलङ्करोति । अतः तामेव सम्पादयितुं मनुष्यैः प्रयत्नः विधेयः। केयूरादिभूषणानि सर्वाण्यपि बाह्यसौन्दर्यदायकान्येव । अन्तस्सौन्दर्यकारकं केवलं वाग्भूषणमेव भवति ।
4. उत्तममध्यमाधमभेदेन यथा पुरुषाः त्रिविधाः भवन्ति । तथा तेषां कार्याणां स्वरूपाण्यपि त्रिविधानि । उत्तमः पुरुषः मनस्वी विघ्नान् अविगणय्य कार्यपूर्णतां भजते । मध्यमः कार्यं प्रारभ्यापि तस्य दुष्करतामनुभवन् भग्नोद्यमः सन् कार्यात्पराङ्मुखो भवति । अधमः विघ्नसम्भवभीत्या कार्यारम्भमेव न करोति।

SCERT TELANGANA

5. सर्पस्य शिरसि मूल्यवत् रत्नं भवति । तथापि तस्मिन् प्राणान्तकं विषं भवतीति सर्पः भयङ्करः । अतः वयं सर्पं दूरे स्थापयामः । एवमेव महत्त्वपूर्णविद्या कस्यचित् समीपे भवति चेदपि प्राणान्तकाः नीचाः गुणाः भवन्तीति हेतोः सः दुर्जनः भयङ्करः । अतः सोऽपि दूरे स्थापनीयः एव ।

6. सज्जनानां स्वभावसिद्धोऽयं गुणः यत् ते दत्त्वा आत्मानं न कीर्तयन्ति गृहागतान् सत्कुर्वन्ति । स्वकृतं परस्योपकारं क्वचिदपि न प्रकाशयन्ति । परकृतं स्वस्योपकारं सर्वतः प्रकाशयन्ति । सम्पत्तौ गर्वाभिभूताः न भवन्ति । परेषां सच्चरितानि च सादरं वर्णयन्तीति ।

7. प्रातःकालीना छाया सुदीर्घा भवति । मध्याह्नपर्यन्तं क्रमशः ह्रस्वा भवति । मध्याह्नकालीना छाया ह्रस्वा भवति । सायंकालपर्यन्तं क्रमशः दीर्घा भवति । एवमेव दुर्जनयोः मध्ये मैत्री प्रारम्भसमये गहना भवति । काले गच्छति सति शिथिला भवति । सज्जनयोः मध्ये मैत्री चेत् आरम्भे साधारणा भवति । काले गच्छति सति विशिष्टा भवति ।

8. नीतिविदः निन्दां कुर्वन्तु अथवा स्तुवन्तु, लक्ष्मीः आगच्छतु वा स्वेच्छानुसारं गच्छतु, मृत्युः युगान्तरे वा अद्यैव समाविशतु तथापि धीराः पुरुषाः न्यायोचितात् मार्गात् एकं चरणमपि न च्यवन्ते ।

9. सज्जनाः सन्मित्रलक्षणम् एवं कथयन्ति । सन्मित्रं दुराचरणात् निवर्तयति, हितकरे कर्मणि प्रेरयति, दुष्कृतं सङ्गोप्य सुकृतं प्रकटीकरोति, विपत्तौ सहैव वसति, समयोचितं साहाय्यं करोति ।

10. फलवन्तः वृक्षाः, सजलाः मेघाः, समृद्धिशालिनः अपि सज्जनाश्च नम्राः भवन्ति । लोकोपकारः एव तेषां स्वभावसिद्धः धर्मः ।

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगमनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. पाठे विद्यमानः प्रथमः श्लोकः किं बोधयति ?

२. पाठे कः श्लोकः भवद्भ्यः रोचते ? किमर्थम् ?

३. वाण्याः महत्त्वं किम् ?

४. फलवन्तः वृक्षाः कथं भवन्ति ?

५. 'सर्वदानेषु विद्यादानं प्रधानम्' इति शीर्षिकाम् आधारीकृत्य चर्चां कुर्वन्तु ।

आ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठित्वा रेखाङ्कितपदानि पाठाधारेण शुद्धीकुर्वन्तु ।

१. अधिगतपरमार्थान् पामरान् माऽवमंस्थाः ।

२. सततं वेषभूषणं भूषणम् ।

SCERT TELANGANA

३. प्रारब्धमुत्तमजनाः न स्वीकुर्वन्ति ।

४. सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सर्पः ।

इ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । तेषां समानार्थकवाक्यानि पाठे अन्विष्य लिखन्तु ।

१. पण्डितानाम् अपमानं न कुर्वन्तु ।

२. वृक्षाः फलयुक्ताः सन्तोऽपि नम्राः भवन्ति ।

३. उत्तमाः आरब्धं कर्म न परित्यजन्ति ।

४. विद्यावानपि दुर्जनः त्याज्यः ।

५. सज्जनदुर्जनमैत्री द्विविधा ।

ई. पाठं पठित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

१. न भवति बिसतन्तुर्वारणं ..... ।

२. ..... समलङ्करोति पुरुषम् ।

३. प्रारभ्यते न खलु ..... नीचैः ।

४. स्वभाव एवैष ..... ।

५. भवन्ति नम्राः ..... फलोद्गमैः ।

उ. श्लोकं पठित्वा रेखाङ्कितपदानां प्रश्नवाचकशब्दान् लिखन्तु ।

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशस्सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्या विहीनः पशुः ।।

उदा - विद्या नाम नरस्य रूपम् - किम् ?

१. विद्या यशः सुखकरी अस्ति ।

२. विदेशगमने विद्या बन्धुः अस्ति ।

३. विद्या गुरूणां गुरुः ।

४. विद्याविहीनः पशुः भवति ।

SCERT TELANGANA

ఊ. पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. अपहर्ता काम् अपहर्तुं न शक्नोति ?

२. सततं भूषणम् किम् ?

३. नीचैः किमर्थं कार्यं न प्रारभ्यते ?

४. कीदृशाः तरवः नम्राः भवन्ति ?

५. के न्याय्यपथात् न प्रविचलन्ति ?

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१.''छायेव मैत्री'' इति कवेः अभिप्रायं भवान् समर्थयति वा ? कथम् ?

२.''पण्डितान् माऽवमंस्था'' इति कविना उक्तम् । किमर्थम् ?

३.''विद्यावानपि दुर्जनः त्यक्तव्यः।'' विवृणुत ।

४. ''विद्या अनिर्वचनीयं हितं ददाति ।'' विवृणुत ।

आ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. सन्मित्रेण जायमानाः लाभाः के ?

२. पुरुषं केयूरादिकं किमर्थं न भूषयति ? समर्थयतु ।

३. वृक्षैः किं प्राप्तुं शक्यते ?

इ. सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

भवतः मित्रं शेखरः पाठशालां प्रति न आगच्छति । सः भवता अध्यापकस्य सविधे नीतः । अध्यापकः विद्यायाः प्राधान्यमुक्त्वा ''भवान् विद्याभ्यासम् अनुवर्तयतु । श्वः आरभ्य विद्यालयम् आगच्छतु'' इत्युक्तवान् । शेखरः भवन्तं सर्वं वृत्तान्तं श्रावितवान् । शेखरस्य वचनम् आधारीकृत्य निबन्धं लिखन्तु ।

ई. अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

శ్రీకృష్ణదేవరాయలు గొప్ప చక్రవర్తి. విజయనగర సామ్రాజ్యాన్ని పరిపాలించినవాడు. కవి పండిత పోషకుడు. అతని ఆస్థానములో అష్టదిగ్గజములు అను పేరుతో ఎనమండుగురు కవులు ఉండేవారు. వారు వారి రచనల ద్వారా ప్రఖ్యాతిని పొందారు. రాయలు గొప్ప ఆంధ్రభాషాపోషకుడు. మంచి కవి కూడా.

SCERT TELANGANA

उ. प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

पण्डिताः सर्वे सर्वत्र पूजनीयाः । ते साहित्याभिवर्धकाः पोषकाश्च भवन्ति । अस्मिन् विषये मित्राय पत्रं लिखन्तु ।

III. भाषांशाः

१. पदजालाभिवृद्धिः

अ. कोष्ठकस्थपदानि उपयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

धियः महात्मनाम् पुण्याय मलिनाः जरामरणजम् गुणाः

१. मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं ..... ।

२. प्रायः समापन्नविपत्तिकाले ..... अपि पुंसां ..... भवन्ति ।

३. परोपकारः ..... पापाय परपीडनम् ।

४. कवीश्वराणां यशःकाये ..... भयं नास्ति ।

५. सर्वे ..... काञ्चनमाश्रयन्ति ।

आ. अधः दत्तानां पदानां समानार्थकपदानि श्लेकेषु अन्विष्य तानि उपयुज्य सम्पूर्णं वाक्यं लिखन्तु ।

उदा - कुसुमम् = पुष्पम् - पुष्पं रमणीयं भवति ।

१. कमलनालसूत्रम् ..... - .....

२. गजः ..... - .....

३. आभरणानि ..... - .....

४. सदा ..... - .....

५. त्याज्यः ..... - .....

इ. अधः निर्दिष्टानां पदानां विरुद्धार्थकपदानि ज्ञात्वा उदाहरणानुसारं वाक्यानि लिखन्तु ।

पण्डितः × पामरः - पण्डितः पुरस्कारं प्राप्नोति, पामरः तिरस्कारं प्राप्नोति ।

लघु × ..... - तृणं लघु भवति ।

नीचः × .....- नीचः दुष्कर्माणि करोति ।

दुर्जनः × .....- दुर्जनः सर्वदा दण्डनीयः ।

मैत्री × .....- सत्पुरुषमैत्री आनन्दं जनयति ।

SCERT TELANGANA

2. व्याकरणांशाः

अ. सन्धिं कुर्वन्तु - सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।

१. सर्वदा	+	अपि
२. कल्पान्तेषु	+	अपि
३. कः	+	ते
४. मा	+	अवमंस्थाः
५. वाक्	+	भूषणम्
६. छाया	+	इव
७. नव	+	अम्बुभिः
८. यथा	+	इष्टम्
९. अद्य	+	एव

आ. विसन्धिं कुर्वन्तु - सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।

१. परमार्थान्

२. नैव

३. वाण्येका

४. पुनरपि

५. अलङ्कृतोऽपि

६. परार्धभिन्ना

७. फलोद्गमैः

८. परोपकारिणाम्

९. युगान्तरे

इ. अधः दत्तं परिच्छेदं पठन्तु ।

त्रिमूर्तिषु एकः परमशिवः । कण्ठेकालः, विषकण्ठः, नागभूषणः, गङ्गाभार्यः, चन्द्रमौलिः इति तस्य बहुनामानि सन्ति । तस्य भार्या पार्वती । गजाननः, षडाननः च द्वौ पुत्रौ ।

अस्मिन् परिच्छेदे कण्ठेकालः इति समस्तपदस्य कण्ठे कालः यस्यास्ति सः इति विग्रहवाक्यम् भवति ।

प्रस्तुतपदार्थात् अन्यपदार्थप्राधान्यं यत्रास्ति स **'बहुव्रीहिसमासः'** । अन्यसमस्तपदानि तेषां विग्रहवाक्यानि च अवगच्छन्तु ।

समस्तपदानि	विग्रहवाक्यानि
१. विषकण्ठः	विषं कण्ठे यस्य सः
२. नागभूषणः	नागः भूषणं यस्य सः

SCERT TELANGANA

३. गङ्गाभार्यः — गङ्गा भार्या यस्य सः

४. चन्द्रमौलिः — चन्द्रः मौलौ यस्य सः

५. गजाननः — गजस्य आननमिव आननं यस्य सः

६. षडाननः — षट् आननानि यस्य सः

ई. कानिचन समस्तपदानि, तेषां विग्रहवाक्यानि जानन्तु ।

१. शूलपाणिः - शूलं पाणौ यस्य सः

२. वृक्षारूढः - वृक्षम् आरूढः यः सः

३. चन्द्रमुखी - चन्द्र इव मुखं यस्याः सा

४. पतितपर्णः - पतितानि पर्णानि यस्मात् सः

उ. उपरि दत्तानि उदाहरणानि अनुसृत्य विग्रहवाक्यानि लिखन्तु।

१. पीताम्बरः .....

२. कृष्णवर्णः .....

३. गदापाणिः .....

४. दशाननः .....

ऊ. अधः दत्तम् अनुच्छेदं पठित्वा बहुव्रीहिसमासपदानि चित्वा विग्रहवाक्यानि लिखन्तु ।

एकदा सिद्धार्थः विहाराय नगरम् अगच्छत् । तत्र सः एकं क्षीणदृष्टिं नरम् अपश्यत् । ततः एकं जीर्णाम्बरं वृद्धम् अपश्यत् । अन्ते एकः विगतप्राणः नरः दृष्टः। ततः विरक्तः सः बुद्धः अभवत् ।

समस्तपदम्	विग्रहवाक्यम्
१.	
२.	
३.	
४.	

SCERT TELANGANA

ऋ) अवगच्छन्तु - लिखन्तु ।

समस्तपदम्	विग्रहवाक्यानि
१. वृषभारूढः	.....
२.	पीतं दुग्धं येन सः
३. आरूढवृक्षः	.....
४. षाण्मातुरः	.....
५.	कृतः अभिषेकः यस्य सः
६.	चक्रं पाणौ यस्य सः

परियोजनाकार्यम्

पाठस्य आधारेण भवद्भिः अनेकानि सुभाषितानि ज्ञातानि । तत्समानभावात्मकानि कानिचन पद्यानि सुमतीकृष्णादिशतकेभ्यः सङ्गृह्णन्तु । कक्ष्यायां श्रावयन्तु ।

विषयविस्तरः

वेदाङ्गानां महत्त्वम्

छन्दः पादौ तु वेदस्य - हस्तौ कल्पोऽथ कल्प्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुः - निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य - मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
एतत्साङ्गम् अधीत्यैव - ब्रह्मलोके महीयते ।। इति ।।

निम्नमनुसरति सलिलं विधिलिखितं बुद्धिरनुसरति ।

SCERT TELANGANA